

EEN SOCIAAL-ECONOMISCH
ONDERZOEK IN HET RUIL-
VERKAVELINGSGEBIED ZIJLROE

L1
336
A



Rapport 336

Landbouw-Economisch Instituut
Afdeling Streekonderzoek

's-Gravenhage, oktober 1959

Niet voor publikatie
Nadruk verboden

244360

59/3-173

INHOUD

	Elz.
WOORD VOORAF	4
HOOFDSTUK I DOEL EN OPZET VAN HET ONDERZOEK	6
HOOFDSTUK II ZIJLROE EN HET ZUIDELIJK WESTERKWARTIER	9
A. Gebiedsbegrenzing	9
B. Enkele historische aspecten	9
C. Ontwikkeling van het inwonertal	10
D. De economische structuur	11
HOOFDSTUK III DE LANDBOUW IN ZIJLROE	14
A. Overzicht van alle grondgebruikers en de bewoning van het gebied	14
B. De grondgebruikers uit groep C	17
C. De boeren en hun gezinnen	18
a. De boeren en boerinnen	18
b. De kinderen	19
-Zoons van 15 jaar en ouder	19
De beroepsstructuur	19
Onderwijs en opleiding	22
Het bedrijfsopvolgingsprobleem en de afvloeiing van boerenzoons	22
-Dochters van 15 jaar en ouder	26
-Woon- en werkplaatsen van de kinderen	26
-Kinderen jonger dan 15 jaar	27
c. Inwonende familieleden	28
D. Enkele aspecten van de agrarische samenleving	29
a. De dorpen	29
b. Verenigingsleven	30
c. Contact met buurtgenoten	31
d. Contact met buitenwereld via de pers	32

	Blz.
E. De landbouwbedrijven	33
a. De bedrijfsgrootte en de bedrijfsgrootteveranderingen	34
-De bedrijfsgroottestructuur	34
-Veranderingen in de bedrijfsgrootte	35
-Overnemen en verwisselen van bedrijf	36
b. De eigendom- en pachtverhoudingen	37
c. Cultuurtechnische toestand	38
d. Produktieplan, bedrijfsvoering en bedrijfsoutillage	39
-Produktieplan en bedrijfstype	39
-Bedrijfsvoering en bedrijfsoutillage	42
-Peil van bedrijfsvoering	42
e. De factor arbeid	44
-Arbeidsaanbod en arbeidsbezetting	44
-Het arbeidseffect	47
f. Een index voor de bedrijfsleiderscapaciteiten	51
F. De toestand van woning en huishouding	53
G. Een globaal onderzoek naar de financiële positie van de landbouwbedrijven	55
HOOFDSTUK IV	
ENIGE ASPECTEN VAN DE VOORBEREIDING VAN DE RUILVERKAVELING ZIJLROE	59
A. De situatie in de ruilverkaveling Zijlroe	59
B. Huidige inzichten en opvattingen ten aanzien van Zijlroe en het Zuidelijk Westerkwartier	61
C. Bespreking van de bij het sociaal-economisch onderzoek verzamelde gegevens	66
a. De grondgebruikers uit de C- en D-groepen	66
b. Afvloeiing en opvolging op de landbouwbedrijven	67
c. De bedrijfsgroottestructuur	68
d. De woningtoestanden	72
e. De financiële positie van de bedrijven	72
f. De houding van de bevolking tegenover de ruilverkavelingsgedachte	75
LIJST VAN GRAFIEKEN EN KAARTEN	78
BIJLAGEN (in afzonderlijke omslag)	

WOORD VOORAF

Op verzoek van de Cultuurtechnische Dienst is in de in voorbereiding zijnde ruilverkaveling "Zijlroe" een sociaal-economisch onderzoek ingesteld. In dit onderzoek is gepoogd de opdrachtgever een leidraad te verstrekken voor de bepaling van het beleid ten aanzien van deze ruilverkaveling.

De moderne ruilverkaveling brengt ingrijpende veranderingen teweeg in de omstandigheden waaronder de landbouw produceert, met als doel een voortdurende verhoging van de arbeidsproduktiviteit mogelijk te maken en te stimuleren. Het behoeft wel geen betoog dat het voor het bereiken van dit doel noodzakelijk is de betekenis en plaats van de landbouw in het desbetreffende gebied te kennen en tevens inzicht te hebben in de communicatie van de landbouw met de overige bedrijfstakken. Ten aanzien van de bedrijfstak landbouw zelf wordt aandacht besteed aan de verschillende groepen grondgebruikers, de bedrijfsgroottestructuur, de bedrijfsopvolging en de afvloeiing en de cultuurtechnische toestand. Voor een inzicht in de bedrijfsgroottestructuur en mogelijke veranderingen hierin moet aandacht worden besteed aan de arbeidsbezetting, de structuur van het arbeidsaanbod, het produktieplan en het peil van bedrijfsvoering. Voor een beoordeling van de mogelijkheden tot veranderingen in de bedrijfsgroottestructuur kan het ook noodzakelijk zijn om een inzicht te hebben in de eigendoms- en pachtverhoudingen en in de betekenis van het grondgebruik door mensen met een hoofdberoep buiten de landbouw.

Om het effect van een ruilverkaveling zo groot mogelijk te maken, is het onmisbaar een inzicht te hebben in de houding van de bevolking tegenover de ruilverkaveling; een onderzoek naar enkele aspecten van de samenleving zal hiervoor de basis moeten leveren.

Tenslotte kan van grote betekenis zijn het verkrijgen van een inzicht in de financiële positie van de bedrijven. Men mag immers veronderstellen dat voor een verhoging van de arbeidsproduktiviteit in de landbouw naast overheidsinvesteringen tevens belangrijke privé-investeringen nodig zijn.

Beoogt men met een ruilverkaveling niet alleen de arbeidsproduktiviteit in de landbouw te vergroten, maar tevens het welzijn van de gehele agrarische bevolking te verhogen, dan zal bij het onderzoek aandacht moeten worden besteed aan de woonsituatie, de huisvesting en de openbare nutsvoorzieningen.

In de eerste drie hoofdstukken van dit rapport worden een beschrijving en analyse gegeven van de bovengenoemde onderwerpen, terwijl in het laatste hoofdstuk wordt ingegaan op

enkele vraagstukken, die in het bijzonder voor het opstellen en uitvoeren van het ruilverkavelingsplan voor Zijlroe van belang zijn.

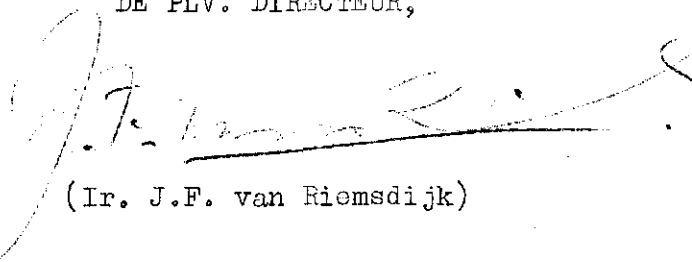
Dit rapport moet niet worden gezien als een kant en klaar recept, dat aangeeft hoe de agrarische structuur in Zijlroe er moet uitzien, maar meer als een bijdrage tot de gedachtenvorming over de meest gewenste structuur in Zijlroe.

Het rapport is samengesteld op de afdeling Streekonderzoek door ir. J.M. Veldhuis. Belangrijke bijdragen werden geleverd door G. Strick. Ten aanzien van enkele vraagstukken is overleg gepleegd met de afdeling Bedrijfseconomisch Onderzoek Landbouw. Voorts zij vermeld dat bij dit onderzoek bij de verwerking van gegevens voor het eerst gebruik is gemaakt van de methode der factoranalyse. Deze methode beoogt gecompliceerde samenhangen tussen een aantal variabelen uitte leggen en te kwantificeren. In bijlage XX zijn de resultaten van deze factoranalyse door dr.ir. G. Hamming beschreven.

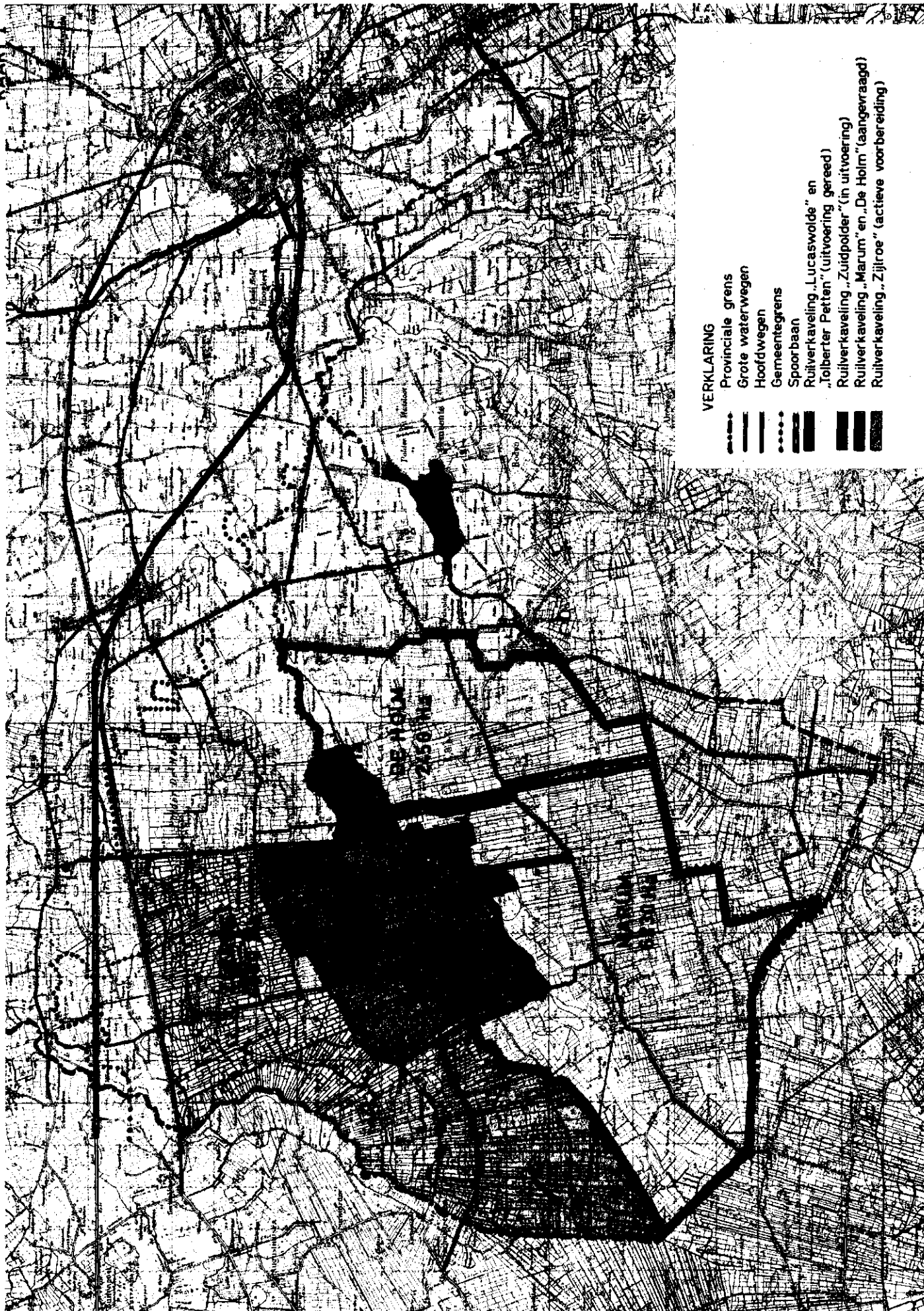
Tijdens het onderzoek werden vele waardevolle adviezen ontvangen van de Provinciale Directie van de Cultuurtechnische Dienst en het Rijkslandbouwconsulentschap te Groningen.

De Tekening- en Reproductie-afdeling van de Cultuurtechnische Dienst in Utrecht wordt dank gebracht voor de ondervonden hulp bij de vervaardiging van de kaarten en grafieken.

DE PLV. DIRECTEUR,



(Ir. J.F. van Riemsdijk)



VERKLARING

- Provinciale grens
- Grote waterwegen
- Hoofdwegen
- Gemeentegrens
- Spoorbaan
- Ruilverkaveling „Lucaswolde” en „Tolberter Petten” (uitvoering gereed)
- Ruilverkaveling „Zuidpolder” (in uitvoering)
- Ruilverkaveling „Marum” en „De Holm” (aangevraagd)
- Ruilverkaveling „Zijlroe” (actieve voorbereiding)

HOOFDSTUK I

DOEL EN OPZET VAN HET ONDERZOEK

In de in voorbereiding zijnde ruilverkaveling Zijlroe werd in opdracht van de Cultuurtechnische Dienst een sociaal-economisch onderzoek ingesteld. Het onderzoek was voornamelijk gericht op de bestaande situatie in de landbouw. Doel van het onderzoek was dan ook niet zozeer een beeld van de toekomstige ontwikkeling te schetsen als wel de sociaal-economische structuur van het heden te analyseren.

Het rapport, waarin de resultaten van het onderzoek zijn neergelegd, draagt een sterk beschrijvend karakter. Uiteraard ligt aan de analyse een bepaalde visie op de relatieve betekenis van de verschillende sociaal-economische structuurelementen ten grondslag. Deze komt tot uiting in de detailering waarmee de onderscheidene elementen in het rapport zijn behandeld. Zo heeft de factor arbeid op de landbouwbedrijven sterke nadruk gekregen.

Grondslag voor de beschrijving vormde een enquête onder alle grondgebruikers met meer dan 1 ha grond, woonachtig binnen de ruilverkavelingsgrenzen. Deze enquête werd in de maanden december 1957 en januari 1958 uitgevoerd. Het rapport is derhalve grotendeels gebaseerd op de toestand per ultimo 1957.

Ten einde het rapport zelf een niet te grote omvang te geven is afgezien van het geven van een volledige documentatie van de gegevens en een verantwoording van de gevolgde methoden. Deze gegevens en beschouwingen hebben een plaats gevonden in de bijlagen. Bij de belangrijkste onderdelen zijn dergelijke bijlagen gevoegd, waarin derhalve de geïnteresseerde lezer verdere bijzonderheden en uiteenzettingen over de gevolgde methoden kan aantreffen. In het rapport zijn wel een groot aantal kaarten en grafieken opgenomen, die echter vooral als illustratie bedoeld zijn. De bijbehorende cijferdocumentatie is steeds in de bijlagen te vinden.

Het beschrijvende deel van het rapport is vervat in de twee volgende hoofdstukken. Hoofdstuk II is gewijd aan de plaats die het ruilverkavelingsgebied Zijlroe inneemt in het omringende gebied. Het blok is grotendeels gelegen in de gemeente Grootegast en het is dus mogelijk aan de hand van gegevens betreffende deze gemeente de economische structuur van dit gebied te schetsen. Grootegast blijkt een integrerend onderdeel te zijn van het Zuidelijk Westerkwartier. Laatstge-

noemd gebied is een van de ernstige probleemgebieden in onze noordelijke provincies. Een stagnatie in de bevolkingsontwikkeling, een tekort aan werkgelegenheid en onvoldoende geografische en sociaal-culturele ontsluiting zijn de factoren, die de welvaart in deze streek belemmeren. Het spreekt vanzelf dat deze problematiek in groter verband moet worden beschouwd en daarom is de beschrijving van de landbouwkundige toestand in Zijlroe voorafgegaan door een beschouwing over het Zuidelijk Westerkwartier als geheel.

Het derde hoofdstuk is verdeeld in zeven onderdelen, die elk een min of meer afgeronde beschouwing geven over de belangrijkste elementen van de agrarische structuur in Zijlroe. De mensen en de samenleving gaan voorop, gevolgd door de bedrijven.

Geconstateerd wordt dat behalve de eigenlijke boerenbevolking nog een niet onaanzienlijk aantal zijdelings met de landbouw verbonden mensen in het gebied wonen. In het kader van de ruilverkaveling is de aandacht uiteraard vooral op de grondgebruikers en de grondeigenaren gericht. De enquête heeft zich slechts over grondgebruikers uitgestrekt. Door deze opzet zijn de landarbeiders zonder grondgebruik buiten beschouwing gebleven. Een dergelijke vrij willekeurige verdeling van een plattelandssamenleving, die in wezen één geheel vormt, is echter bij de gekozen opzet voor het verzamelen van basismaterieel welhaast onvermijdelijk. Enkele demografische en sociologische aspecten van de bevolking worden in deze onderdelen behandeld.

De economische structuuranalyse is vooral op de landbouwbedrijven gericht. Het zuiver bedrijfseconomische aspect is uiteraard buiten beschouwing gebleven. De meeste aandacht kreeg de analyse van arbeidsaanbod en arbeidsbezetting en de confrontatie van aanbod en behoefte. Een beoordeling van de efficiency van de arbeidsaanwending was hierdoor mogelijk.

Dank zij de medewerking van de Stichting voor Landbouwhuishoudkundig Onderzoek kon een poging worden gedaan de situatie met betrekking tot woning en huishouding van de boeren te analyseren.

De uitvoering van een onderzoek naar de financiële positie van de bedrijven stuitte op vele moeilijkheden. Het gebrek aan betrouwbare basisgegevens is hier de "bottleneck".

In het laatste hoofdstuk is gepoogd tot een zekere synthese te komen. Een beschouwing over de invloed van de ruilverkaveling op de toekomstige sociaal-economische structuur kon echter niet worden gegeven, daar de ruilverkavelingsplannen daarvoor nog te weinig concreet zijn. Het hoofdstuk bevat daarom voornamelijk een bespreking van de in het voorgaande beschreven

structuurelementen. Daarbij is er naar gestreefd het accent te leggen op die punten die voor het op te maken ruilverkavelingsplan van de meeste betekenis geacht kunnen worden. Zodoende werd vrij veel aandacht geschonken aan de bedrijfsopvolging en de overgang van agrariërs naar niet-agrarische beroepen, omdat de toekomstige omvang van de boerenbevolking hiermee samenhangt. De bedrijfsgroottestructuur staat in het middelpunt van de belangstelling bij de uitvoering van ruilverkavelingen. Hieraan worden dan ook enige beschouwingen gewijd, die resulteren in de opstelling van bedrijfsmodellen. Deze modellen kunnen bij de eventuele uitvoering van een bedrijfsvergrotingsplan de verantwoordelijke organen tot leiddraad dienen.

Het vraagstuk van de financiering van de bedrijfsvergroting door de boer werd aangestipt. De resultaten van het onderzoek op dit terrein waren te summier om dit belangrijke probleem uitputtend te behandelen.

Het hoofdstuk wordt besloten met een paragraaf over de opvattingen van de bevolking over de ruilverkavelingsgedachte. Het is gebleken dat in het voorbereidingsstadium, waarin de ruilverkaveling zich thans nog bevindt, niet genoeg aandacht aan goedgerichte voorlichting kan worden besteed. Er worden een aantal punten genoemd waaraan bij een eventuele versterkte voorlichtingsactie de meeste aandacht zal moeten worden geschonken: procedurekwesties, het "goede voorbeeld" en de afstand tussen de "voormannen" en de overige bevolkingsgroepen. De vorm waarin een voorlichtingscampagne moet worden gegoten bleef buiten beschouwing, daar dit een diepergaand onderzoek zou hebben vereist.

HOOFDSTUK II

ZIJLROE EN HET ZUIDELIJK WESTERKWARTIER

A. G e b i e d s b e g r e n z i n g

Het ruilverkavelingsblok in voorbereiding Zijlroe (gem. Grootegast, 4680 ha) is geen sociaal-economische eenheid. Alvorens tot de analyse van de landbouwkundige toestand over te gaan verdient het daarom aanbeveling het gebied in een groter kader te plaatsen. De geografische situatie blijkt uit de kaarten 1 en 2.

Behalve ruilverkavelingsactiviteiten zijn in het Zuidelijk Westerkwartier ook nog enkele andere projecten aan de orde. Genoemd worden het streekverbeteringsprogramma van de Landelijke Landbouwvoorlichtingsraad (omvattend de gemeenten Leek, Marum, Grootegast en Oldekerk) en het regionale industrialisatiebeleid (in het nieuwe programma is de gemeente Leek als z.g. industriekern aangewezen).

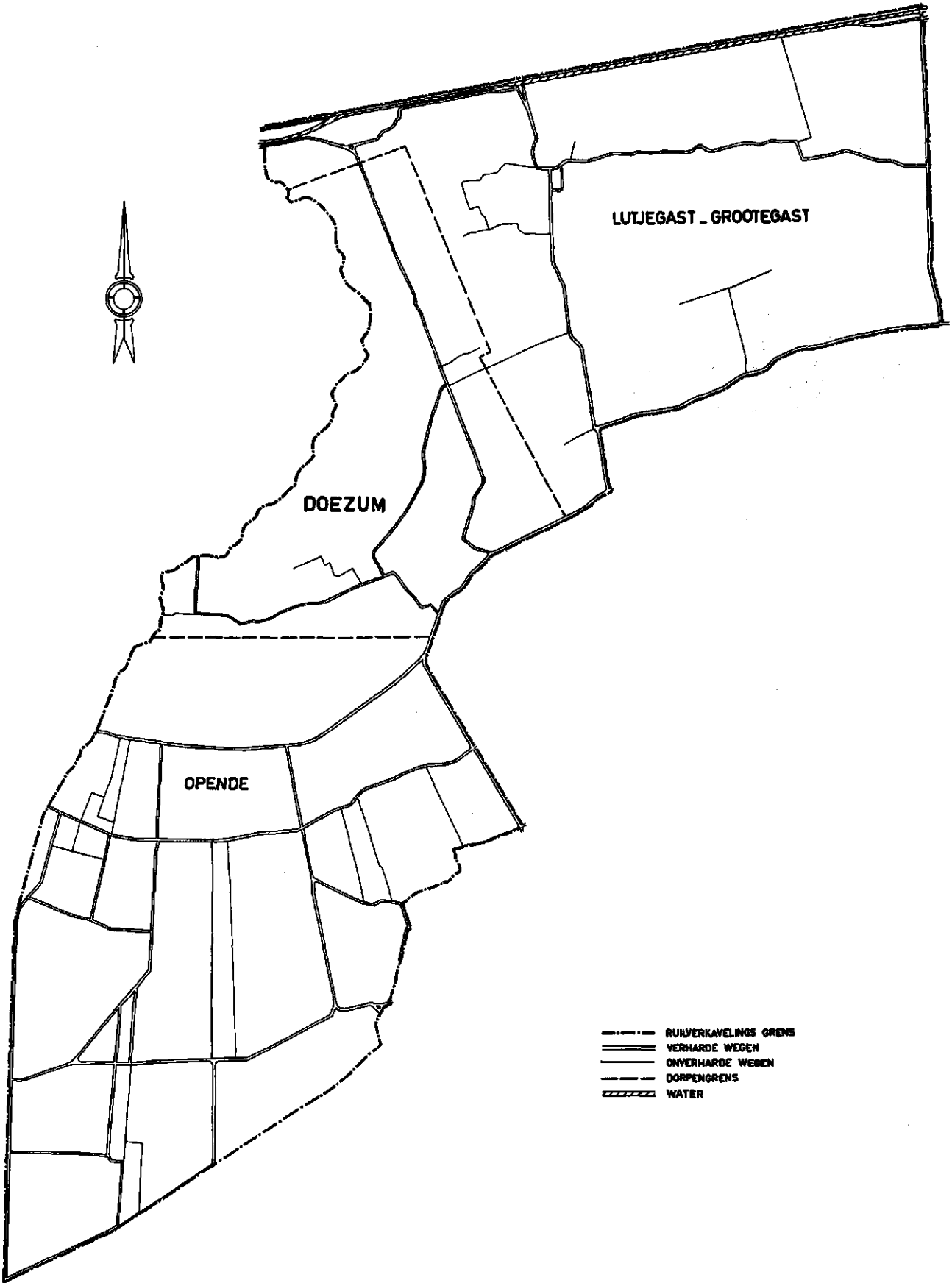
B. E n k e l e h i s t o r i s c h e a s p e c t e n

De oudste geschiedenis van de beide landschappen (Vredewold = Marum + Leek en Langewold = Grootegast + Oldekerk), die het Zuidelijk Westerkwartier vormen is weinig bekend. Deze streken waren zeer geïsoleerd gelegen en weinig welvarend. De zandruggen, die van zuidwest naar noordoost door het Zuidelijk Westerkwartier lopen, werden het eerst bewoond. Hier ontstonden langgerekte dorpen langs de wegen. Waarschijnlijk zijn de eerste bewoners Friese kolonisten geweest. In het gebied wordt nog veel Fries gesproken. Tot in de tegenwoordige tijd komt nog immigratie uit Friesland voor. De boerderijen bestonden uit loodrecht op de wegen staande z.g. opstreckende heerden. Alleen in een klein gedeelte, nl. het zandgedeelte, werd intensief geboerd. De lager gelegen veengronden en de heidecomplexen in het zuiden leverden een zeer geringe opbrengst.

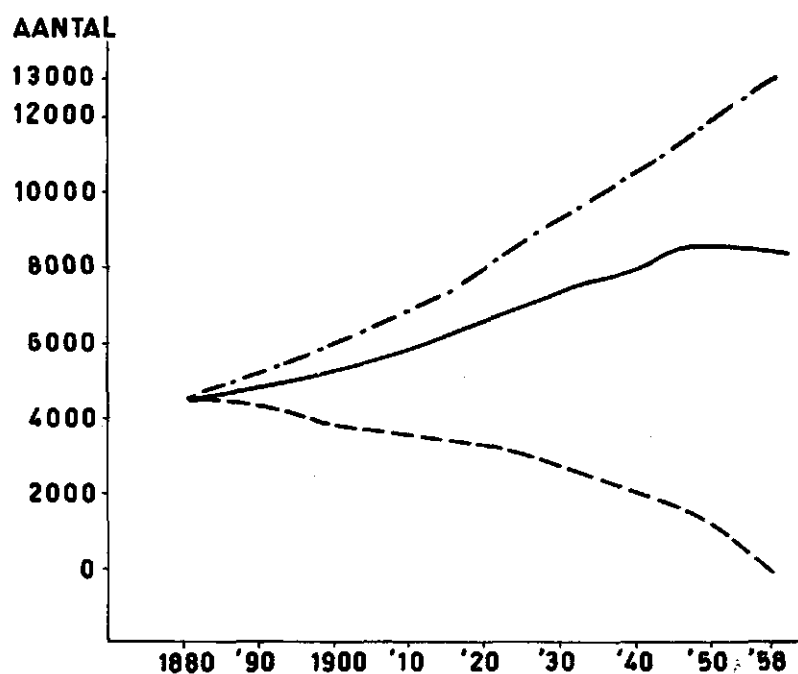
Het isolement werd verbroken door de verveningen, die hier sedert 1500 gedurende enige eeuwen hebben plaats gehad. De vervening werd echter weinig oordeelkundig uitgevoerd, zodat slechts een tijdelijke welvaart optrad. De landbouw deelde in deze opbloei niet, voornamelijk door gebrek aan goede gronden. Pas de intrede van de kunstmest opende nieuwe mogelijkheden. Woeste gronden konden worden ontgonnen en de in gebruik zijnde gronden leverden hogere opbrengsten. Sedert $\pm$ 1900 zijn b.v. in

GEBIEDSBEGRENZING

KAART 2



**INWONERTAL 1880 - 1958
(GROOTEGAST)**



- · — · — VERMEERDERING DOOR GEBORTEOVERSCHOT
- AANTAL INWONERS
- VERMINDERING DOOR VERTREKOVERSCHOT

het zuiden van Opende niet onbetekenende complexen heide ontgonnen. Door de grote afstand tot de bedrijfsgebouwen was deze grond weinig aantrekkelijk voor de reeds gevestigde boeren. Daardoor hebben vele landarbeiders en achtergebleven veenarbeiders rondom de eeuwwisseling kans gezien in deze gebieden een stuk grond te bemachtigen. Hier begonnen zij een klein bedrijf en zetten zij hun gebouwen. Deze streken hebben dan ook een sterk verspreide bewoning. Er wonen in Opende-Zuid nu nog oude mensen die vol trots vertellen dat ze zelf hun grond hebben ontgonnen en hun huisje gebouwd. Deze ontwikkeling is de oorzaak van het grote aantal kleine bedrijven in dit gebied.

De economische activiteit van de bevolking beperkte zich tot de veenderij en de landbouw. De ontsluiting van het Zuidelijk Westerkwartier was jarenlang zeer slecht. Pas sedert 1900 kwam hierin enige verbetering, o.a. door de aanleg van de tramlijn Drachten-Groningen via Leek en Marum. Tot een grote uitbreiding van de niet-agrarische bedrijfstakken is het echter nooit gekomen, uitgezonderd de zuivelindustrie.

C. O n t w i k k e l i n g v a n h e t i n w o n e r t a l

Al sedert tientallen jaren is de gemeente Grootegast en eigenlijk het hele Zuidelijk Westerkwartier een gebied waaruit de bevolking wegtrekt. Dat niettemin het inwonertal toeneemt komt door het betrekkelijk hoge geboortecijfer. Het vertrekoverschot is echter de laatste jaren zo zeer toegenomen, dat het inwonertal de neiging heeft af te nemen (zie grafiek 1).

De ontwikkeling van het inwonertal in Grootegast is na 1890 volkomen parallel met die in het Zuidelijk Westerkwartier (Leek + Marum + Grootegast) verlopen. Voor 1890 vertoonde Grootegast een relatief sterkere stijging van het aantal inwoners dan het Zuidelijk Westerkwartier.

In vergelijking met Nederland waren de geboortecijfers in het Zuidelijk Westerkwartier na 1900 betrekkelijk hoog.

De cijfers van het vertrekoverschot vertonen enkele opmerkelijke toppen in de periode 1886-1900. Het bleek dat in die tijd enkele malen een landverhuizings"golf" is opgetreden. In deze jaren was in geheel Nederland een sterke stijging van het aantal landverhuizers (vooral naar Noord-Amerika) te constateren. Deze gegevens kunnen van betekenis zijn in verband met een eventueel nader in te stellen onderzoek naar het bestaan van een emigratietraditie in deze streken. Ook na de oorlog zijn uit Grootegast vrij veel mensen geëmigreerd, vooral naar Canada.

Na 1900 tot omstreeks 1920 was het vertrek uit het Zuidelijk Westerkwartier betrekkelijk gering. In deze periode breidde de oppervlakte cultuurgrond zich uit door ontginningen en bloeide de landbouw op. De bevolking nam in die jaren snel toe. De vergroting van het vertrekoverschot, die zich in de jaren dertig begon af te tekenen, werd door de oorlog onderbroken, doch zette na 1945 krachtig door.

D. D e e c o n o m i s c h e s t r u c t u u r

In het historische overzicht werd reeds opgemerkt dat behalve landbouw en veenderij weinig andere bedrijfstakken tot ontwikkeling kwamen. De veenderij is thans ook van geen enkel belang meer, zodat de economische structuur van het gebied van onderzoek bijna geheel door de landbouw wordt bepaald. Een indicatie van de economische structuur wordt geleverd door de samenstelling van de beroepsbevolking (zie grafieken 2 en 3).

Bij vergelijking van de volkstellinggegevens met die uit de woningtelling 1956 blijkt dat het agrarische bevolkingsdeel in de gemeente Grootegast in betekenis afneemt. Dit geldt ook voor het Zuidelijk Westerkwartier als geheel.

Het rayon Marum van het Gewestelijk Arbeidsbureau omvat, behalve de drie gemeenten van het Zuidelijk Westerkwartier, ook de gemeenten Grijpskerk, Zuidhorn en Oldekerk. Aan de arbeidsmarktbeschrijving 1957 van dit rayon konden de volgende gegevens ontleend worden.

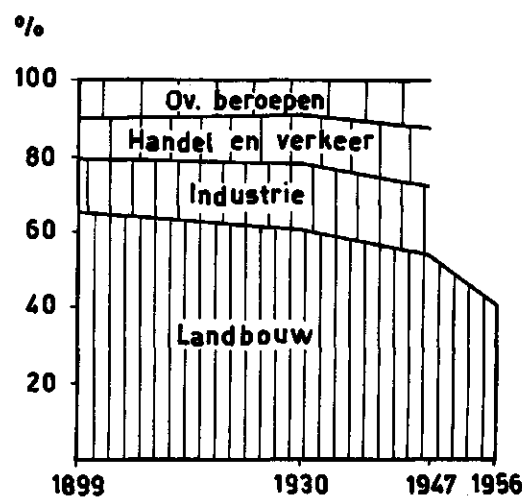
De werkgelegenheid in dit rayon ontwikkelt zich uiterst traag. De mannelijke beroepsbevolking omvat 10.700 personen, van wie 47% in de landbouw werkt en 28% in de industrie. Deze laatste bedrijfstak bestaat voornamelijk uit ambachtsbedrijven en verder uit een zich enigszins uitbreidende zuivel-, strokarton- en vleeswarenindustrie, alsmede houtverwerkende bedrijven en lichte metaalindustrieën. Dat de werkgelegenheid voor de bevolking in eigen rayon geheel onvoldoende is blijkt uit het feit, dat in het rayon Marum 800 uitgaande pendelaars voorkomen (in de bietencampagne loopt dit aantal op tot 1000 man). Zij werken voornamelijk in Groningen, Hoogkerk, Drachten en Surhuisterveen. De inkomende pendel omvat slechts 120 mannen.

Aan de zesde Industrialisatienota kan men gegevens ontleenen waaruit blijkt dat in het Zuidelijk Westerkwartier de uitbreiding van de industriële werkgelegenheid zeer gering is geweest.

De uitbreiding van het aantal bedrijven had vooral plaats in de sector van de lichte metaalnijverheid. In enkele gevallen werd bij de vestiging gebruik gemaakt van de Premiereregeling Industrievestiging. In Grootegast vestigden zich in deze

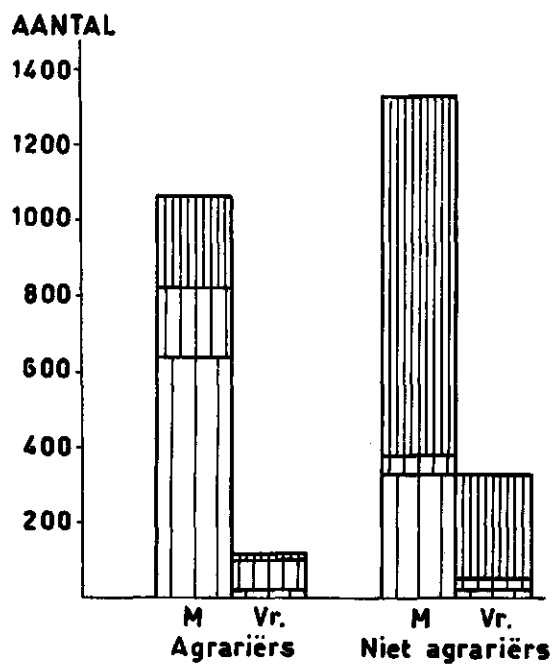
GRAFIEK 2

BEROEPSBEVOLKING 1899 - 1956
(GROOTEGAST)



GRAFIEK 3

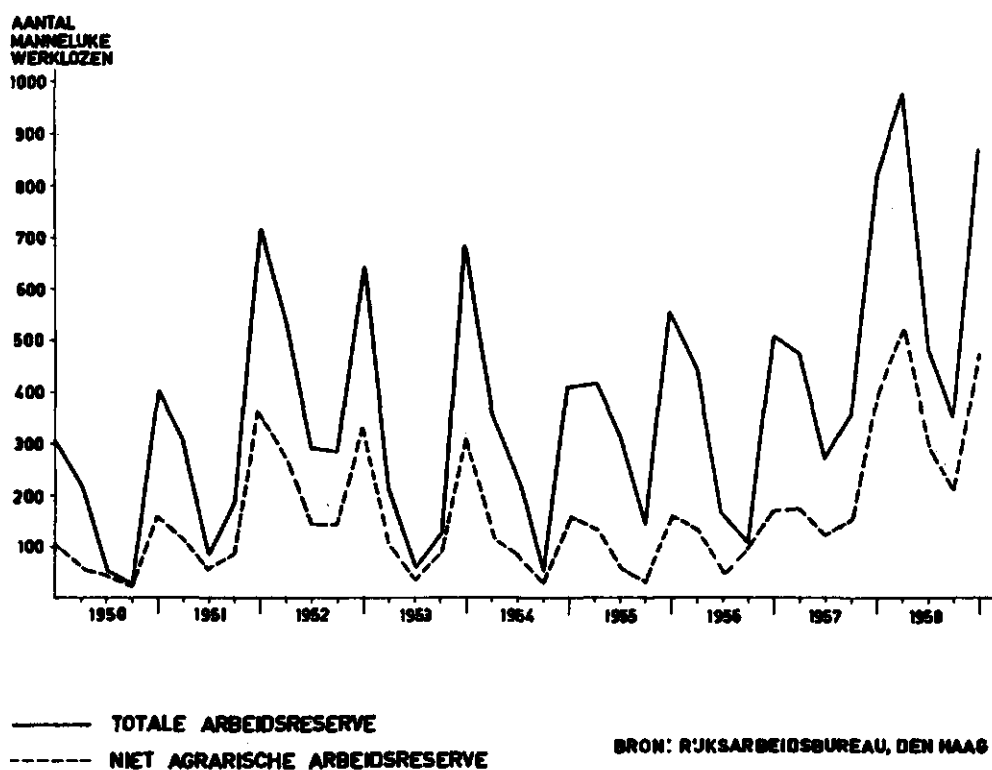
BEROEPSBEVOLKING 1956
(GROOTEGAST)



-  IN LOONDIENST
-  GEZINSPERSONEEL
-  ZELFSTANDIGEN

GEREGISTREERDE MANNELIJKE ARBEIDSRESERVE

G.A.B. - RAYON MARUM



jaren een constructiewerkplaats, een kinderwagenfabriek, een houtwarenfabriek en een confectiebedrijf.

De industrialisatiekernen Tolbert en Grootegast hebben relatief de meeste bedrijven aangetrokken. In Marum en Zevenhuizen waren blijkens de Industrialisatienota nog betrekkelijk grote oppervlakten gesubsidieerde industrieterreinen niet uitgegeven.

Ondanks een actieve politiek van het Industrieschap (de samenwerkende gemeentebesturen) is de uitbreiding van de industriële werkgelegenheid beneden het gewenste niveau gebleven. De beroepsbevolking neemt dan ook nog steeds in omvang af. De uitvoering van verscheidene cultuurtechnische werken heeft de werkloosheid gedrukt. Niettemin vertonen de werkloosheidscijfers in het Zuidelijk Westerkwartier een somber beeld (zie grafiek 4).

Ongeveer een kwart à een derde van de geregistreeerde arbeidsreserve wordt tot de structuurwerklozen gerekend. De grafiek toont de sterke seizoenfluctuaties. Bovendien blijkt uit deze grafiek dat onder de werklozen een aanzienlijk aantal landarbeiders zijn, vooral in de wintermaanden.

Deze beschouwingen hadden uitsluitend betrekking op de bij het arbeidsbureau geregistreeerde werklozen. Deskundigen van het Gewestelijk Arbeidsbureau raamden in 1957 de totale verborgen mannelijke werkloosheid op ± 500 man (op een beroepsbevolking van 10.700 man, d.w.z. $\pm 5\%$). Met verborgen werkloosheid bedoelde men de mensen die zonder bezwaar voor de produktie en het produktieproces konden worden gemist. Dit betekent dat de eigenlijke werkloosheid (geregistreeerd en verborgen) bijna 10% van de mannelijke beroepsbevolking omvat. Het Zuidelijk Westerkwartier is in dit opzicht een van de ernstigste probleemgebieden van ons land. Uitvoering van cultuurtechnische en openbare werken brengt slechts een tijdelijke verlichting. Men moet integendeel juist vrezen dat op wat langere termijn door deze werken in de landbouw juist arbeidskrachten vrijkomen. De mogelijkheden voor mechanisatie en rationalisatie in de landbouw worden namelijk uitgebreid. Deze vrijkomende arbeidskrachten moeten werkgelegenheid in niet-agrarische bedrijfstakken vinden of moeten uit het gebied vertrekken.

Het maken van een prognose over de werkgelegenheidsontwikkeling is hierdoor weinig zinvol geworden. Deze ontwikkeling staat of valt immers met het succes van de industrialisatiepolitiek. Onlangs werd een koerswijziging in dit beleid doorgevoerd. De stimulering van niet-agrarische werkgelegenheid vindt nu nog slechts in de gemeente Leek plaats en niet meer in Grootegast en Marum.

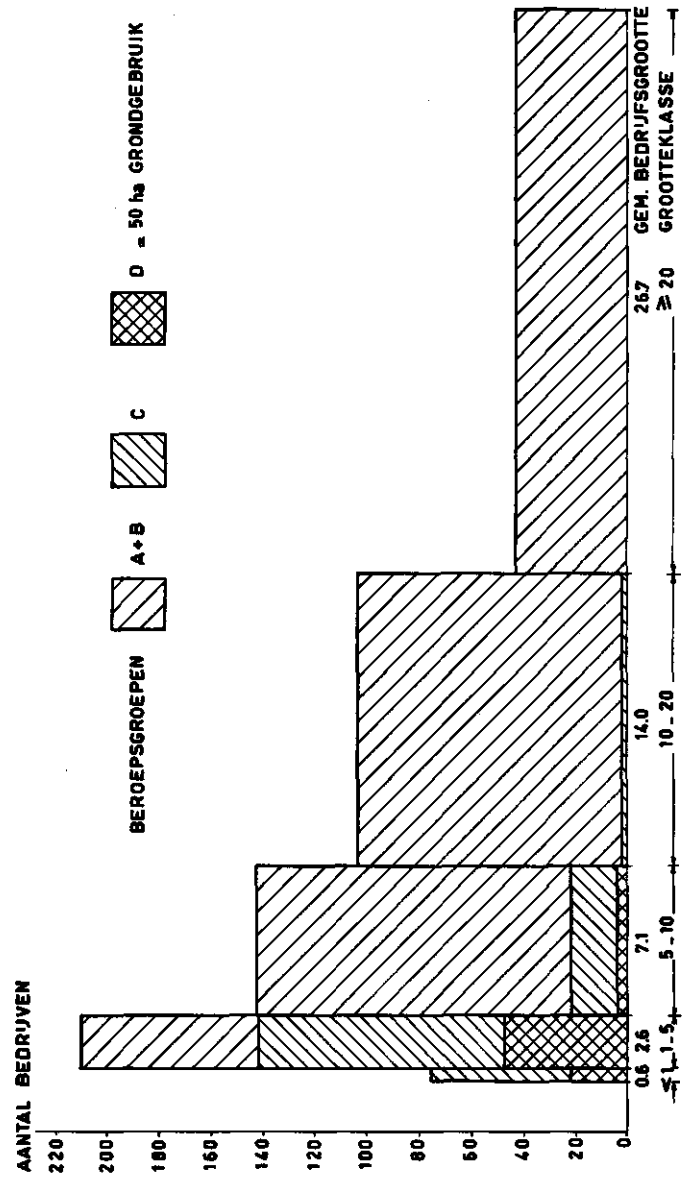
De perspectieven voor een vergroting van de industriële werkgelegenheid in het Zuidelijk Westerkwartier zijn niet gunstig. Bevordering van een verantwoorde migratie en pendel zal ongetwijfeld noodzakelijk zijn. De aan het pendelen over grote afstand verbonden bezwaren leggen hier echter beperkingen op. In hoeverre dit beleid succes zal hebben is evenmin te voorspellen. Bij de agrarische bevolking bestaan nog vele weerstanden tegen het verlaten van de landbouw (het eigen nevenbedrijfje b.v. speelt een grote rol).

Bovendien vragen de industrieën die zich reeds gevestigd hebben en die er nog zullen komen in het algemeen jonge, technisch geschoolde krachten. In de landbouw komen daarentegen doorgaans de oudere ongeschoolde krachten vrij. Dit is een uiterst moeilijk op te lossen kwestie.

Het Zuidelijk Westerkwartier zal, evenals vele andere gebieden in het noorden van ons land, nog geruime tijd de zorg van vele diensten en instellingen vragen. De ontwikkeling van de economische structuur in deze gebieden zal vooral gebaat zijn bij een voortdurend overleg en een intensieve samenwerking tussen deze organen. Een ontwikkelingsplan zal noch eenzijdig op de landbouw, noch eenzijdig op de industrie of de migratiebevordering gericht mogen zijn. De onderlinge samenhang tussen deze aspecten van de economische structuur is in het voorgaande duidelijk gebleken. Het ontwikkelingsplan zal dan ook principieel van deze samenhang tussen landbouw-, (dit is ruilverkaveling en streekverbetering), industrialisatie- en migratiebeleid moeten uitgaan.

GRAFIEK 5

GRONDGEBRUIKERS EN OPPERVLAKTE GROND IN GEBRUIK



HOOFSTUK III

DE LANDBOUW IN ZIJLROE

A. Overzicht van alle grondgebruikers en de bewoning van het gebied

In 1957 woonden in Zijlroe 574 grondgebruikers. Eerst zal moeten worden nagegaan hoe deze zeer heterogene groep is opgebouwd. Daartoe dient tabel 1, waarvan in grafiek 5 een grafische voorstelling is opgenomen. Alle gegevens in dit rapport zijn gebaseerd op grondgebruikcijfers in kadastrale maat (dus ook de grootteklasse-indeling).

Tabel 1

HET GRONDGEBRUIK

(oppervlakten in kadastrale maat)

Grootte- klasse in ha	Aantal grondgebruikers					Opp. cultuurgrond in ha				
	beroepsgroep				totaal	totaal	beroepsgroep			
	A	B	C	D			A	B	C	D
< 1			53	22	75	48			34	14
1 - 5	47	21	93	48	209	538	155	67	195	121
5 - 10	111	10	17	5	143	1.018	819	65	105	29
10 - 20	98	5	1		104	1.454	1.364	72	18	
≥ 20	41	2			43	1.148	1.104	44		
Alle groot- teklassen	297	38	164	75	574	4.206	3.442	248	352	164

De groep mensen die minder dan 1 ha grondgebruik heeft is uit economisch gezichtspunt voor de landbouw uiteraard van zeer ondergeschikte betekenis. Geen van de hierbedoelde grondgebruikers heeft een volledig bestaan van de grond. Men houdt een of twee stuks rundvee en wat kippen. In vele gevallen betreft het hier niet-agrariërs met enig grondgebruik of oude mensen, die nog wat bezigheid willen hebben.

De ten behoeve van het onderzoek uitgevoerde enquête heeft zich uitgestrekt over de 499 grondgebruikers die 1 ha of meer grond in gebruik hadden. Van 77 personen zijn geen

volledige formulieren ingevuld (dit is 15% van alle grondgebruikers met 1 ha of meer grondgebruik). Meestal weigerden deze mensen hun medewerking op grond van min of meer overwegende bezwaren tegen de gedachte van ruilverkaveling. Dit gold vooral voor de mensen die in feite buiten de landbouw werken en een klein landbouwnevenbedrijf hebben.

De 422 grondgebruikers in het ruilverkavelingsgebied Zijlroe van wie volledige gegevens bekend zijn vormen uiteraard ook nog een zeer heterogene groep.

In tabel 1 is reeds de indeling in beroepsgroepen gehanteerd. Er zijn vier hoofdgroepen:

- A zuivere landbouwers;
- B landbouwers met een nevenberoep;
- C niet-landbouwers met enig grondgebruik voor neveninkomsten;
- D rustende boeren, arbeiders, e.d.

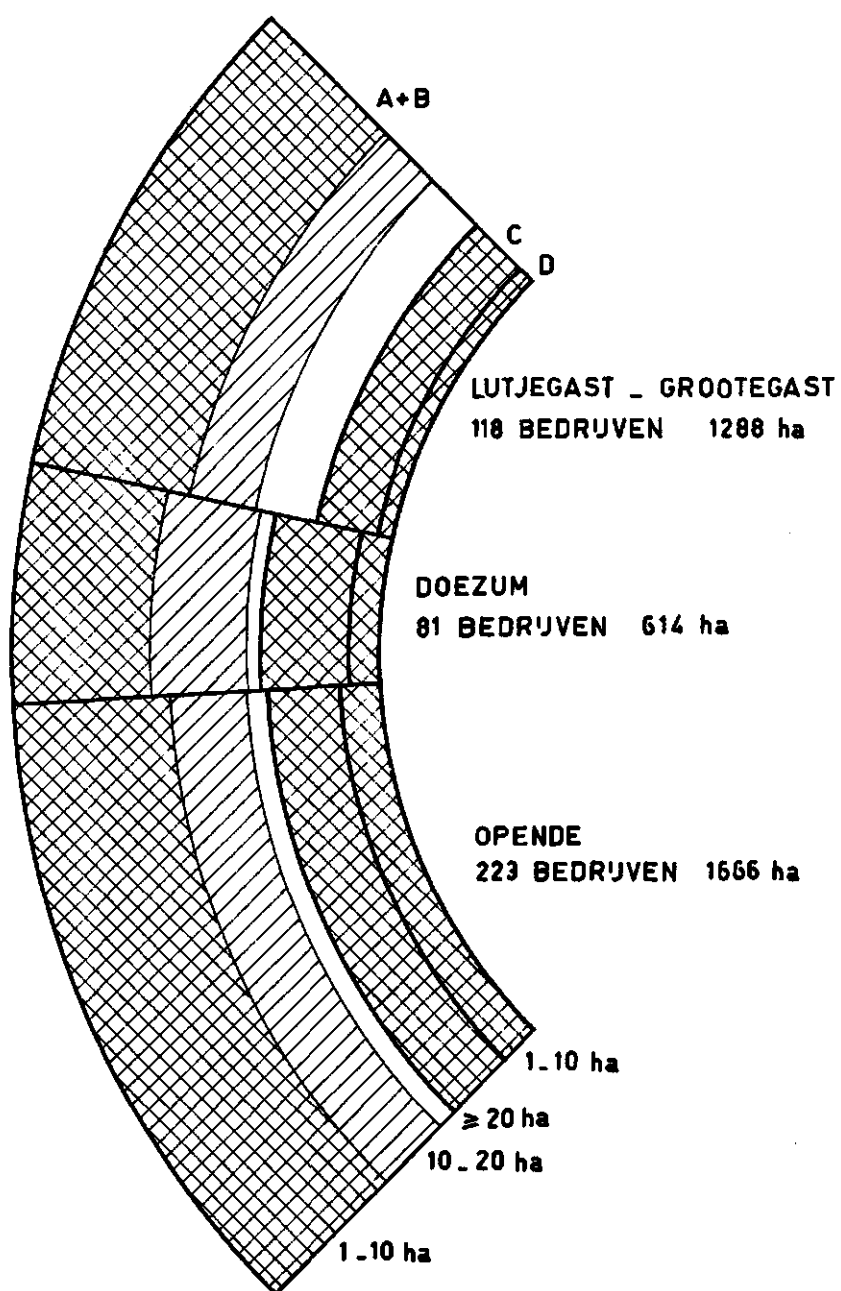
Uit grafiek 6 blijkt dat de geënquêteerde grondgebruikers uit de C- en D-groepen allen minder dan 10 ha in gebruik hebben. In Opende en in Doezum worden relatief meer kleine bedrijfjes van C-grondgebruikers en rustenden aangetroffen dan in Lutjegast-Grootegast. Deze omstandigheid bepaalt in sterke mate de gehele agrarische structuur van deze dorpen.

De C-grondgebruikers wonen in enkele buurtschappen in het ruilverkavelingsgebied bijeen, met name in Topweer (Opende) en de Mieden (Lutjegast). Voor het overige wonen de verschillende groepen overal verspreid in het gebied. (Zie kaart 3.) Het is gebleken dat in de B-groep het nevenberoep meestal op agrarisch of daarmee verwant gebied ligt. In de C-groep is dit eveneens het geval; doch in deze groep is het aantal niet-zelfstandigen (landarbeiders en grondwerkers) relatief veel groter.

Op de landbouwbedrijven in dit gebied is, evenals dat elders veelal het geval is, de scheiding tussen gezin en bedrijf niet scherp te trekken. Ook de gezinsleden en hun beroep hebben invloed op de sociaal-economische status van het bedrijf. Er is daarom een vergaande beroepsindeling gemaakt, waarbij als criteria zijn genomen: de wijze van arbeidsvoorziening op het bedrijf, alsmede de aard van de door het bedrijfshoofd en alle andere gezinsleden (al of niet meewerkend in het bedrijf) uitgeoefende beroepen. De meeste bedrijven zijn z.g. gezinsbedrijven, d.w.z. bedrijven waarin alle arbeid door gezinsleden verricht wordt.

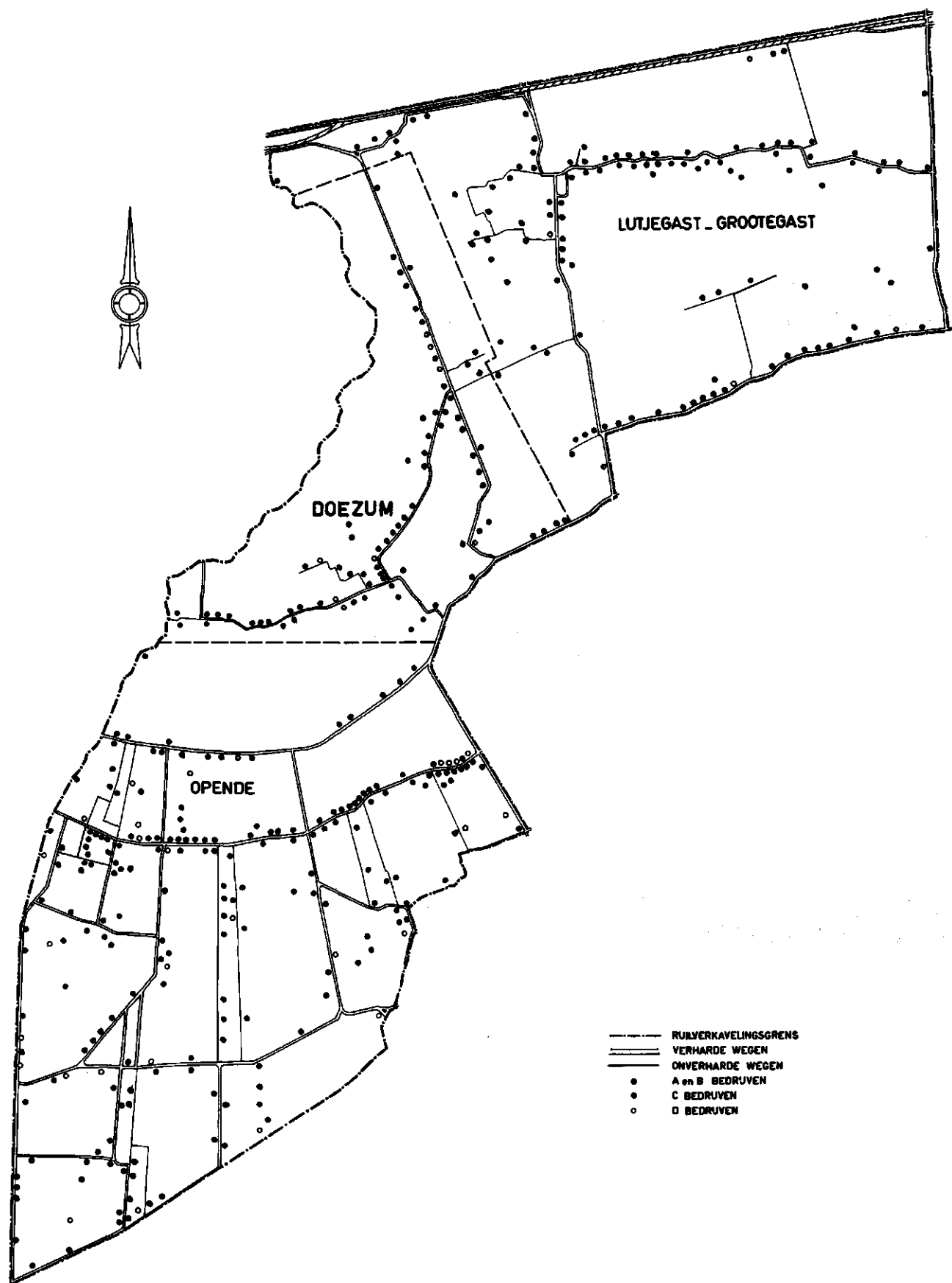
Het aantal bedrijven met vast vreemd personeel is niet groot. Op bijna al de bedoelde bedrijven werkt slechts één vaste arbeider. De gezinnen, waar het niet-agrarisch element aanwezig is in de vorm van een of meer gezinsleden, die geheel of gedeeltelijk buiten de landbouw werken, zijn in groep A nog

GEËNQUÊTERDE BEDRIJVEN



GEËNQUÊTEERDE BEDRUVEN

KAART 3



niet van veel betekenis, doch in groep B relatief al meer, terwijl uiteraard in groep C dit element overheerst. De nadere verdeling van groep C laat zien, dat het aantal arbeidersbedrijven (hoofdberoep van het gezinshoofd is niet-zelfstandig buiten de landbouw) veel groter is dan het aantal landarbeidersbedrijven. De gemiddelde bedrijfsgrootte is voor de gezinsbedrijven lager dan voor de bedrijven met personeel.

Tabel 2

SOCIAAL-ECONOMISCHE STRATIFICATIE VAN
DE BEROEPSGROEPEN

Beroeps- groep	Omschrijving	Aantal ge- enquêteer- den
A 1	bedrijven met vast vreemd personeel	42
A 2	zuivere gezinsbedrijven (alle aanwezige gezinsleden geheel of gedeeltelijk meewerkend of elders in agrarische sector werkzaam)	176
A 3	gezinsbedrijven waar een of meer van de (geheel of gedeeltelijk meewerkende) gezinsleden (ook) in de niet-agrarische sector werkzaam is	43
B 1	bedrijven met vast vreemd personeel	3
B 2	zuivere gezinsbedrijven (zie A 2)	8
B 3	gezinsbedrijven (zie A 3)	24
C 1	gezinsbedrijven (ten minste één gezinslid volledig in bedrijf)	10
C 2	middenstandersbedrijven (bedrijfshoofd zelfstandig buiten de landbouw)	13
C 3	arbeidersbedrijven (bedrijfshoofd niet zelfstandig buiten de landbouw)	45
C 4	landarbeidersbedrijven (bedrijfshoofd niet zelfstandig in de landbouw)	14
D 1	restbedrijven van A- of B-boeren	12
D 2	restbedrijven van C-grondgebruikers	24
D 3	twee-generatiebedrijven (bedrijfshoofd is rustend, opvolgende generatie werkt op het bedrijf)	6
D 4	bedrijven met sterk afwijkende structuur	2

Deze nadere detaillering van de gebruikelijke indeling naar beroepsgroepen verschaft inzicht in de betekenis die aan de verschillende beroepsgroepen moet worden toegekend. Uiteraard zal op de arbeidsbezetting op de landbouwbedrijven nog uitvoerig worden ingegaan. De term "gezinsbedrijf" is door deze voorstellingswijze iets meer verduidelijkt. Het verband met de bedrijfsoppervlakte is in grafiek 7 in beeld gebracht.

B. De grondgebruikers uit groep C

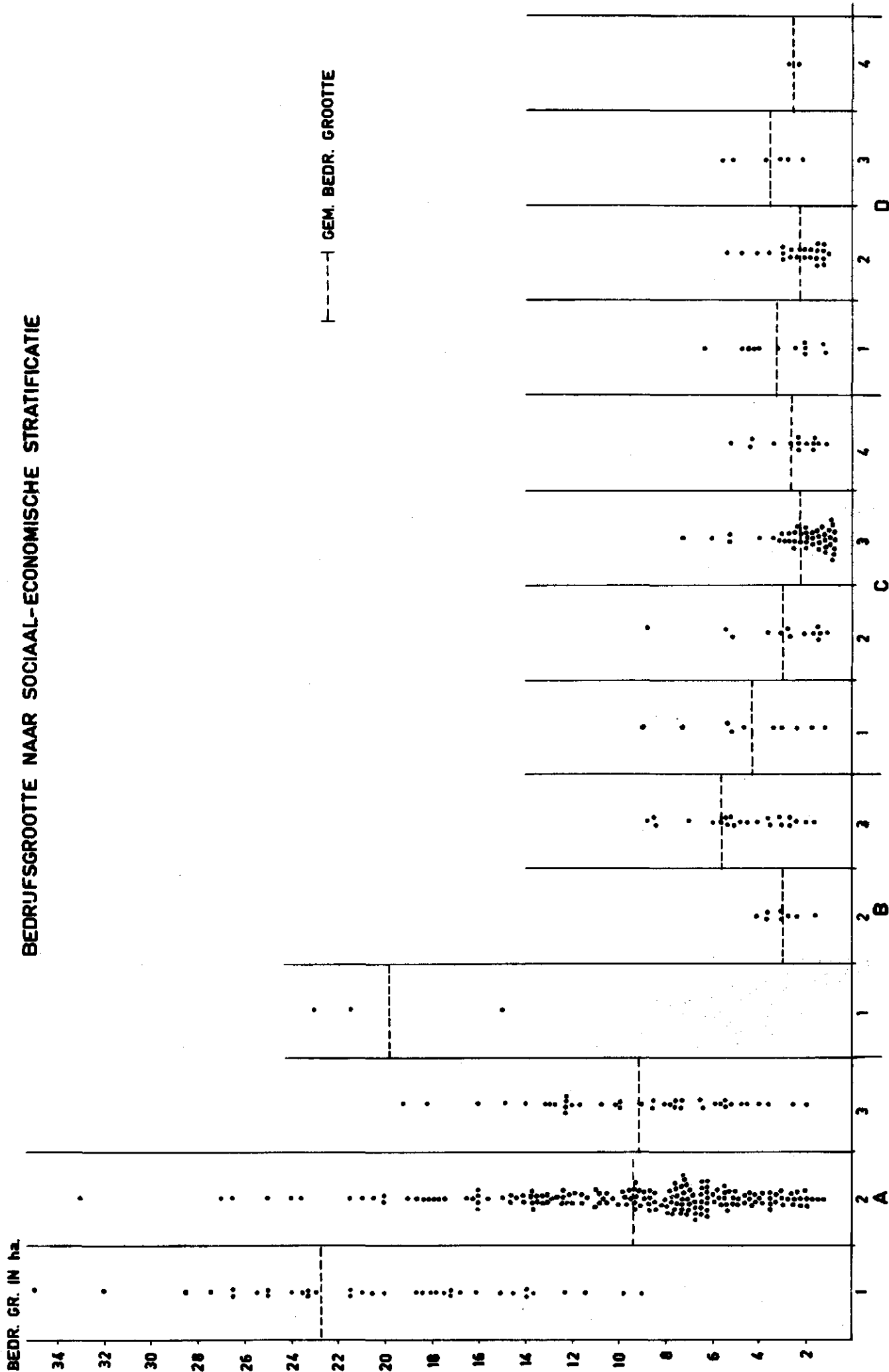
De beroepsbevolking van de gemeente Grootegast bestond in 1947 voor meer dan de helft uit agrariërs. In 1956 bleek (bij de woningtelling) dat het aantal werkenden in de landbouw tot 42% was teruggelopen. De niet-agrariërs vormen dus een in betekenis toenemende groep van de bevolking.

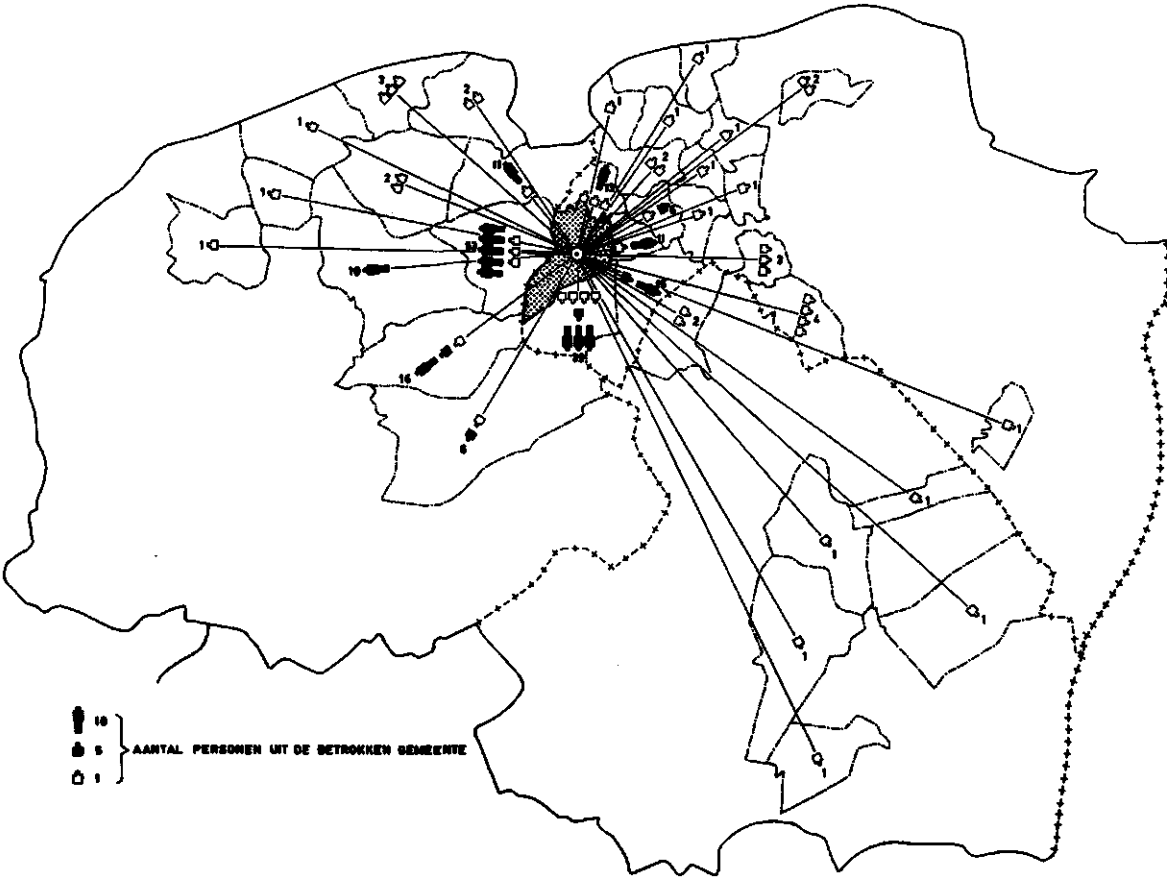
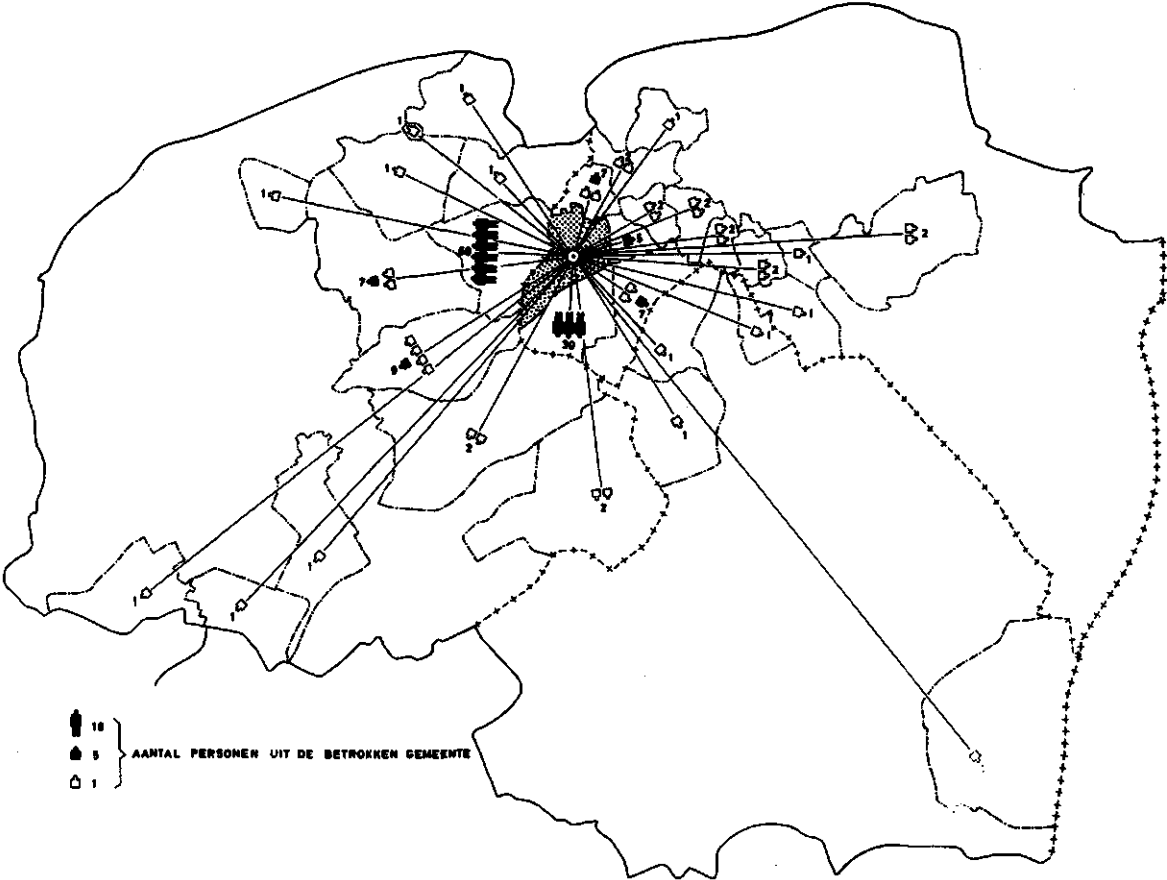
Een deel van het als niet-agrariërs te boek staand aantal mensen heeft echter wel cultuurgrond in gebruik. Deze grondgebruikers zijn in de groep C ingedeeld. Zoals in het voorgaande bleek, zijn ook de landarbeiders met grond in groep C ingedeeld. Het is niet de bedoeling de gehele niet-agrarische bevolkingsgroep van Grootegast te bekijken; alleen de grondgebruikers onder hen zullen worden besproken.

Er zijn zowel zelfstandigen als in loondienst werkenden onder de C-grondgebruikers. De laatsten hebben de overhand. Velen hunner hebben geen vaste werkgever, het zijn losse arbeiders die van het ene werk naar het andere trekken. Het landbouw"bedrijfje" wil men echter in het algemeen niet opgeven.

In het geheel van de plattelandssamenleving vormen de agrariërs een afzonderlijk te beschouwen groep. Grondgebruikers kunnen niet zonder meer met de agrarische groep worden gelijkgesteld. Onder het begrip grondgebruiker vallen namelijk niet onaanzienlijke aantallen mensen, die niet tot de landbouwende bevolking kunnen worden gerekend. Uiteraard zijn de aangebrachte groepsonderscheidingen altijd min of meer kunstmatig. De grondgebruikers uit groep C en de agrariërs uit de groepen A en B gaan als sociale groepen geleidelijk in elkaar over. In het volgende aan de landbouw gewijde deel zal de structuur van de agrarische groep verder worden geanalyseerd. Dit betekent dus niet dat deze groep als een geïsoleerd deel van de dorpssamenleving wordt beschouwd, doch het houdt uitsluitend verband met de aard van het onderzoek, dat aan de landbouw is gewijd.

BEDRIJFSGROOTTE NAAR SOCIAAL-ECONOMISCHE STRATIFICATIE





C. De boeren en hun gezinnen

De talrijke feiten en cijfers die over de boeren en hun gezinnen in Zijlroe zijn verzameld tonen aan dat de agrarische bevolking in dit deel van het Zuidelijk Westerkwartier veel gelijkenis vertoont met de agrarische groepen in de Wouden en de aangrenzende Groninger en Drentse zandgebieden.

In het noordelijke deel van het blok vindt men de meer uitgesproken agrarische streken, terwijl in het zuiden meer half- en niet-agrariërs tussen de boeren wonen. De verschillen zijn niet groot, doch in zekere zin typisch voor de dorpen in deze streken. Opende en omgeving kan men min of meer beschouwen als een arbeidersdorp, terwijl Lutjegast en Groote-gast typische boerendorpen zijn (vgl. de dorpstypologie in de literatuur over de Wouden).

De gegevens, die in het navolgende zullen worden toege-licht, pogen een sociaal-economisch beeld te geven van de agrarische gezinnen. De verschillende facetten van dit beeld zullen, hoewel afzonderlijk behandeld, in hun onderlinge samenhang moeten worden gezien. Achtereenvolgens zullen worden besproken de boeren, de boerinnen en de kinderen en andere gezinsleden, waarbij vooral aandacht wordt geschonken aan leeftijd, opleidingen, herkomst, bedrijfsopvolging, migratie, beroepen, enz.

a. De boeren en boerinnen

De agrarische bevolking in Zijlroe omvat vrij veel mensen die van elders afkomstig zijn. Met name in Opende en omgeving wonen nogal wat Friezen. De streek heeft vanouds sterk onder Friese invloed gestaan; Groningen heeft op het Zuidelijk Westerkwartier een veel minder sterk stempel gedrukt dan op de andere Ommelanden. Het een en ander komt ook tot uiting in het feit dat in Zijlroe vrij veel Fries gesproken wordt. Het percentage allochtonen (van elders afkomstigen) onder de geënquêteerden bedraagt 41%. Grote migratiebewegingen zijn overigens onder de agrarische bevolking van deze generatie niet voorgekomen; de meeste inwoners van elders komen uit naburige gemeenten (zie de kaarten 4 en 5).

Wat betreft de leeftijdsopbouw vertoont het gebied hetzelfde beeld dat ook in andere plattelandsstreken wordt gevonden. De gemiddelde leeftijd van de boeren is 50 jaar. Een derde deel valt in de leeftijdsklasse 45 - 55 jaar, terwijl ruim een derde deel ouder dan 55 jaar is. 8% van de boeren is ouder dan 65 jaar. In het algemeen bleken de boeren bij hun huwelijk gemiddeld op 29-jarige leeftijd zelfstandig landbouwer te zijn geworden. De leeftijd waarop de vorige generatie het bedrijf

overdroeg aan de huidige generatie boeren (door overlijden of overdracht van ouders op kinderen) lag gemiddeld op ongeveer 66 jaar (zie grafiek 8). Dit houdt in dat de gemiddelde duur van het boer-zijn + 37 jaar is. Deze betrekkelijk lange duur van het bedrijfsleiderschap heeft uiteraard verschillende consequenties voor de bedrijfsopvolging (zie blz. 24).

Het Zuidelijk Westerkwartier is geheel protestant, doch zowel Hervormden als Gereformeerden nemen een belangrijke plaats in. In het zuidelijke deel van het ruilverkavelingsblok wonen meer Hervormden; in het noordelijke deel (Doezum - Lutjegast - Grootegast) meer Gereformeerden.

In het verleden was het Zuidelijk Westerkwartier een uitsluitend agrarisch gebied, hetgeen ook blijkt uit de beroepsgeschiedenis van de boeren. Vóór het zelfstandig worden hebben slechts enkele boeren buiten de landbouw gewerkt. De meeste zijn op het ouderlijke bedrijf opgegroeid en hebben daar altijd gewerkt. Hetzelfde geldt voor de boerin: enkele hebben als dienstbode buiten het ouderlijke bedrijf gewerkt; een ander beroep vóór het huwelijk kwam slechts zeer sporadisch voor.

In het verleden werd aan het volgen van voortgezet onderwijs niet die aandacht geschonken die het tegenwoordig geniet. Het aantal mogelijkheden was ook veel geringer, doordat in deze streken scholen voor voortgezet onderwijs nog niet aanwezig waren. Aan speciale beroepsopleidingen, in het bijzonder in de landbouw, werd bijna niets gedaan. Uit grafiek 9 blijkt duidelijk dat de oudere boeren aanzienlijk minder voortgezet onderwijs hebben gevolgd dan de jongere. Ruim de helft van alle geënquêteerde boeren heeft geen vervolgonderwijs of enige andere vorm van opleiding gehad. De kleine boeren komen in dit verband het ongunstigst uit de bus. Terloops zij nog even gewezen op de grondgebruikers uit groep C: deze groep bestaat voor een nog groter deel uit mensen, die geen enkele vorm van voortgezet onderwijs of beroepsopleiding hebben gehad. Sinds de opkomst van het huishoudonderwijs is ook voor de vrouw een gelegenheid voor voortgezet onderwijs geschapen, waarvan in toenemende mate gebruik wordt gemaakt.

b. De kinderen

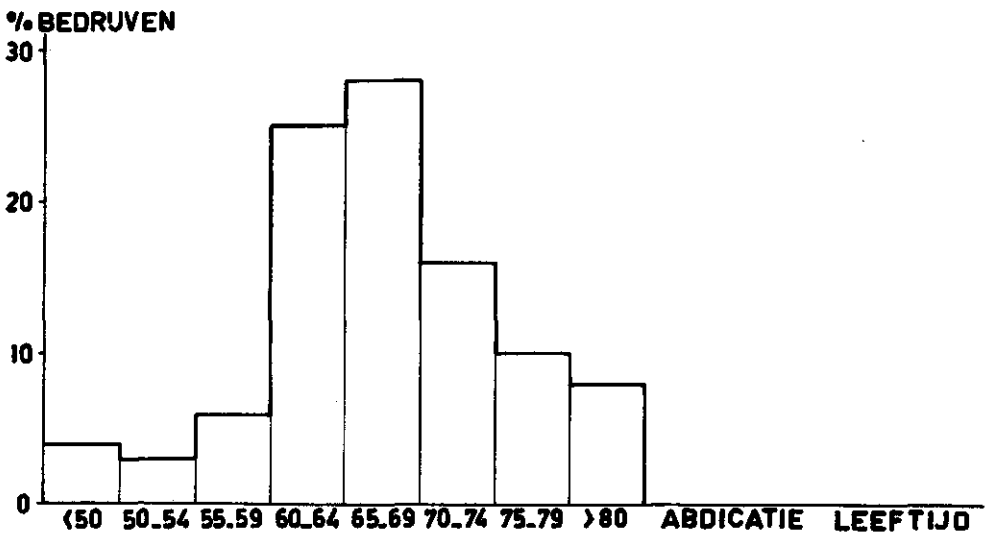
Zoons van 15 jaar en ouder

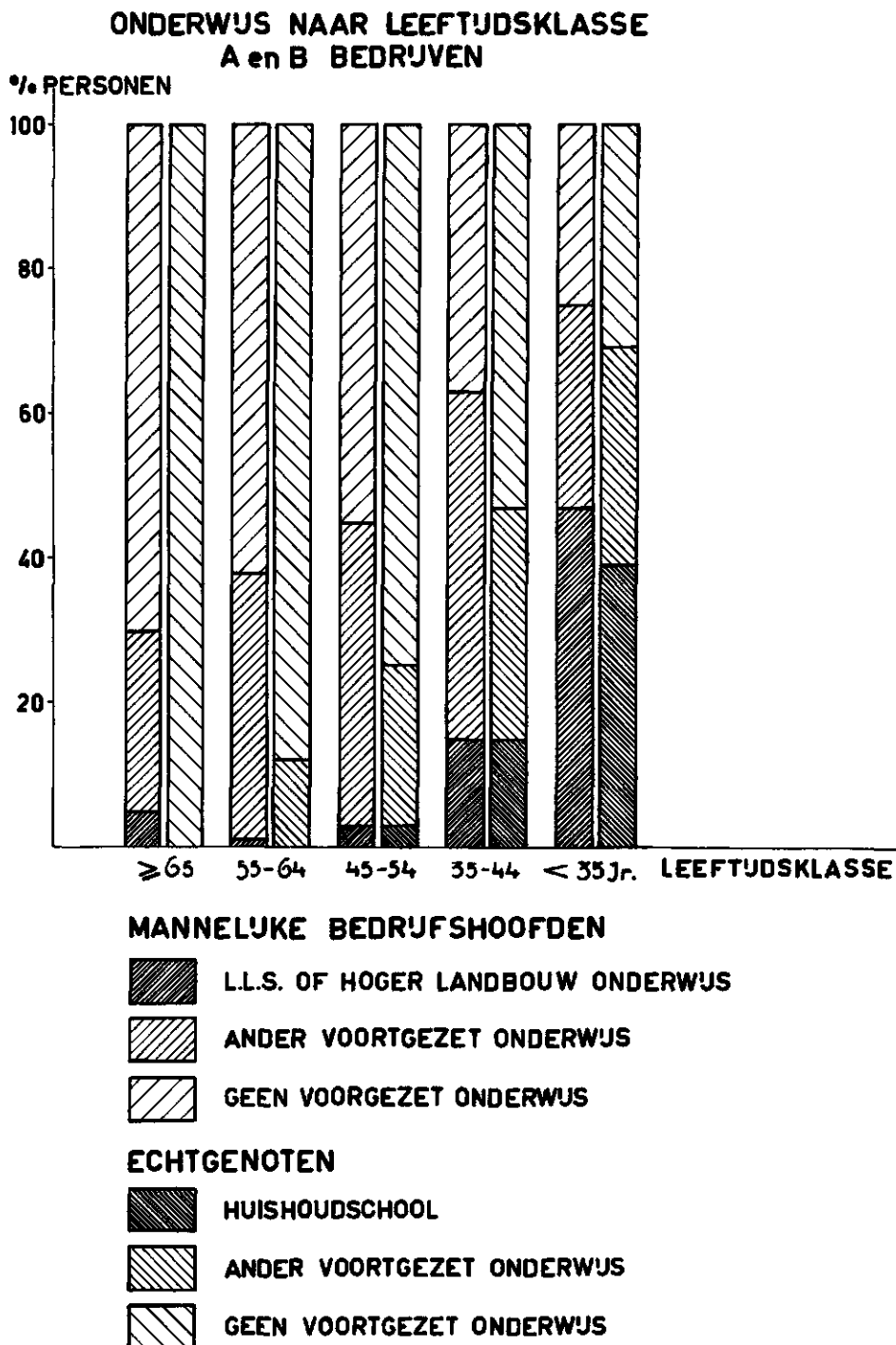
De beroepsstructuur

De positie, die de boerenzoons in het maatschappelijke leven innemen, wordt in eerste instantie het best beoordeeld

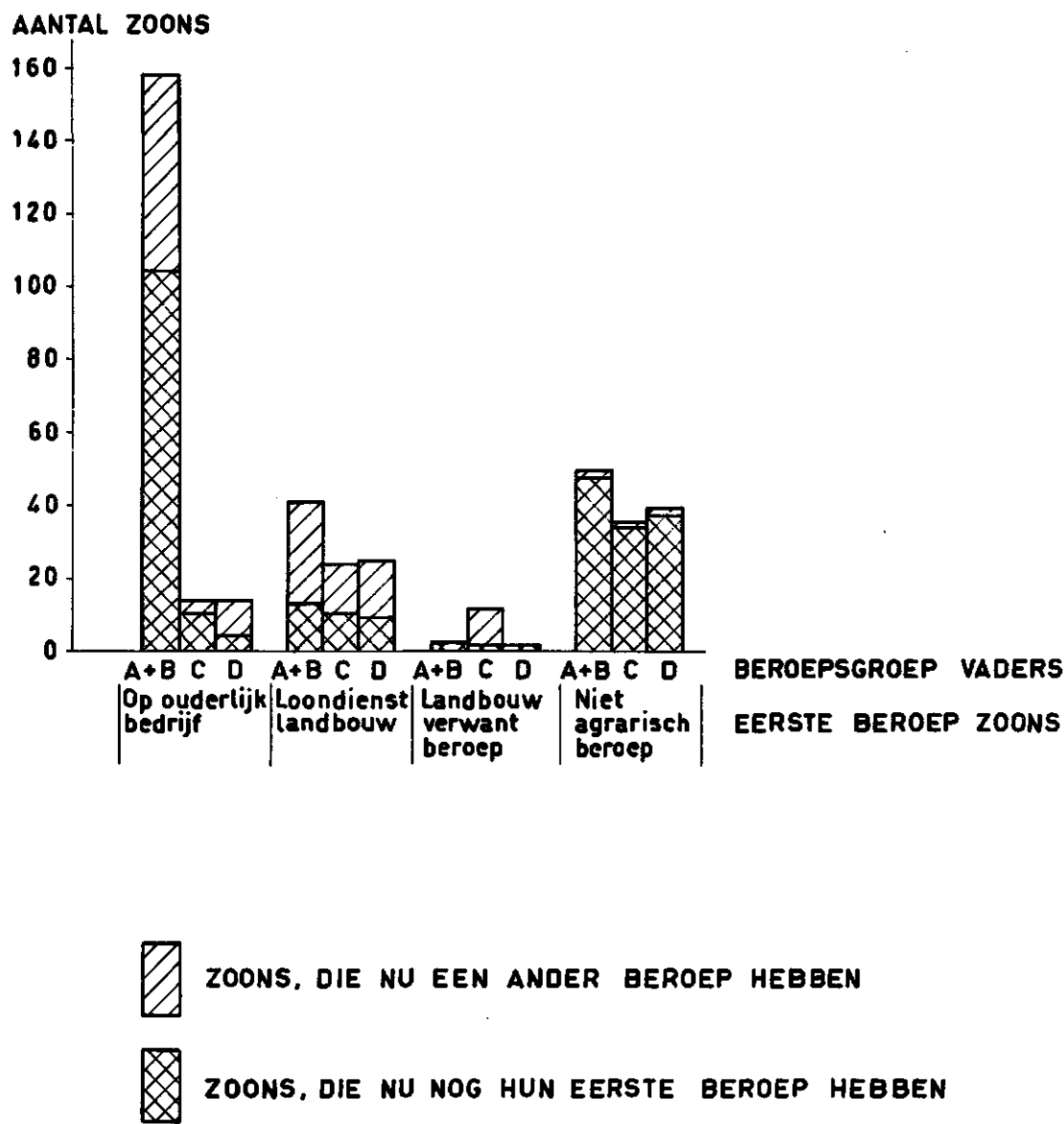
GRAFIEK 8

ABDICATIE LEEFTIJD VAN DE VORIGE GENERATIE





HET EERSTE BEROEP VAN DE ZOONS



door een beschouwing te wijden aan de beroepsstructuur van deze groep. In de eerste plaats wordt een onderscheid gemaakt naar de agrarische en niet-agrarische beroepen. In deze laatste groep zijn het vooral de sectoren industrie, ambacht en administratie die de belangstelling hebben van de afgevloede boerenzoons. Onder de zoons van de C-grondgebruikers bevinden zich veel industrie-arbeiders.

Tabel 3

BEROEPEN VAN DE ZOONS

Beroep	Aantal zoons ≥ 15 jaar				
	indeling ouderlijk bedrijf				totaal
	A en B		C	D	
	<10 ha	≥ 10 ha			
In de landbouw:					
zelfstandig	15	15	3	13	46
in loondienst	14	11	16	10	51
meewerkend	{	volledig	8	2	80
op ouderlijk bedrijf			{	gedeeltelijk	4
Aan de landbouw verwant	3				1
Buiten de landbouw:					
industrie	19	5	23	16	63
handel en verkeer	12	4	10	11	37
ambachten	15	6	12	7	40
administratie en onderwijs	10	4	1	3	18
grondwerker en los arbeider	3		3	7	13
overigen	4	1	3	7	15
Niet werkend	9	22	14	5	50
Alle zoons	146	135	98	84	463

Voor zover de zoons nog thuis wonen, werken zij doorgaans mee op het ouderlijke bedrijf. Van de niet meer thuis wonende zoons die in de landbouw werken is 40% landarbeider.

In het algemeen is het aantal zoons, dat reeds meer dan één beroep of werkzaamheid heeft gehad, niet groot (zie grafiek 10). Het blijkt, dat bijna niemand, die in een niet-agrarisch beroep is "begonnen", in de landbouw is teruggekeerd. Deze groep heeft de landbouw dus blijkbaar definitief vaarwel gezegd. Het zijn juist de zoons die hun eerste werk in de landbouw vonden, die van beroep zijn veranderd. Bijna $\frac{2}{3}$ van het

aantal zoons, dat begint met thuis mee te werken, doet dat nu nòg. De andere hebben doorgaans een eigen bedrijf gekregen. Van degenen die als landarbeider beginnen, werkt thans nog maar 31% als zodanig. Uit deze groep is 46% afgevloeid naar een niet-agrarisch beroep. Vergeleken met de vorige generatie is het aantal beroepswisselingen, voordat men zelfstandig werd, groter geworden. Een nauwkeurige analyse van deze wisselingen naar periode zou hierover meer kunnen laten zien.

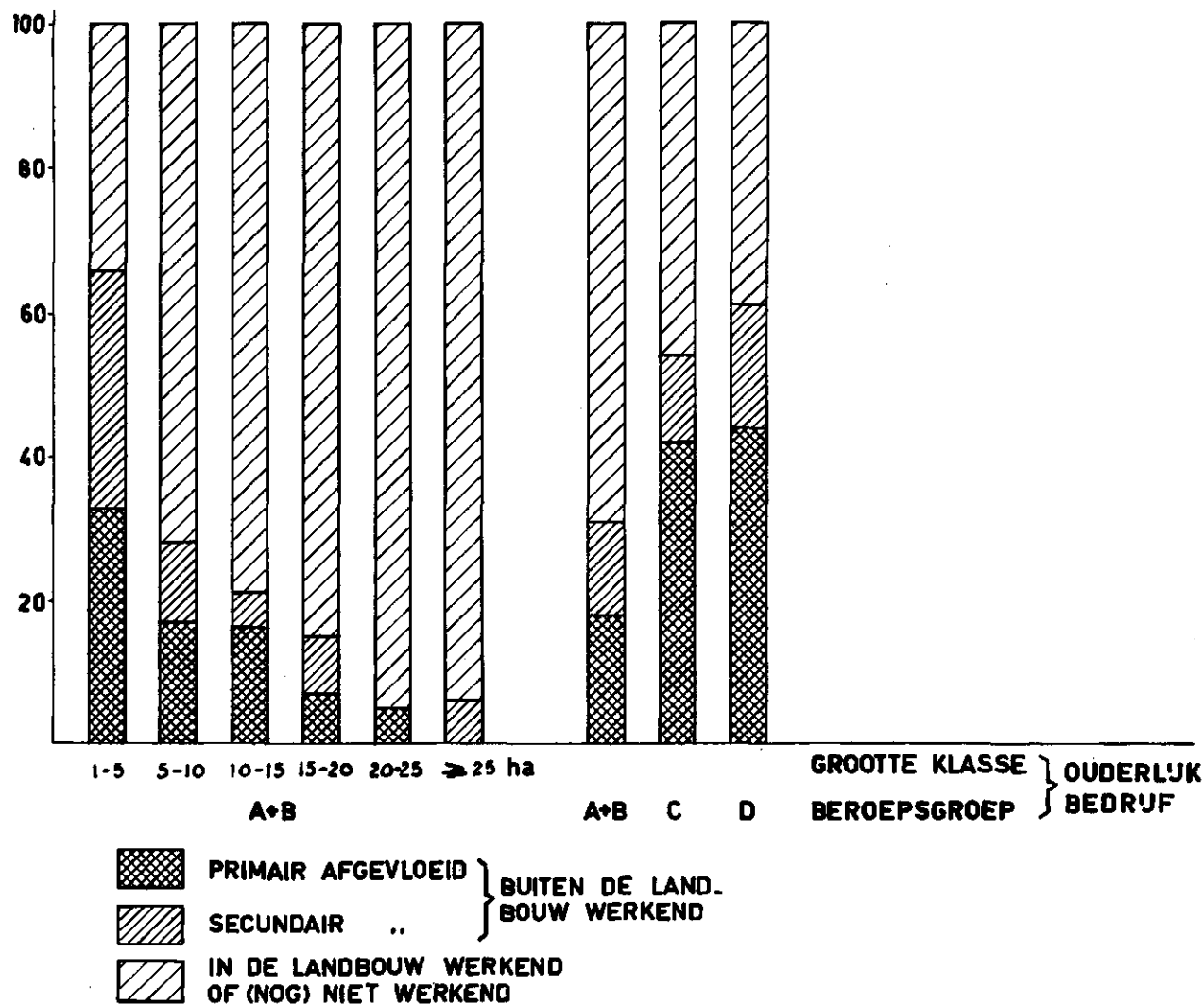
Vooraf in het onderhavige gebied dient aan de overgang van een agrarisch naar een niet-agrarisch beroep de nodige aandacht te worden geschonken, omdat door de verminderde werkgelegenheid in de landbouw in de toekomst aan deze overgang steeds grotere betekenis zal moeten worden toegekend. Een overzicht van de huidige situatie is gegeven in grafiek 11. De zoons uit de beroepsgroepen C en D zijn in vrij sterke mate afgevloeid, nl. met resp. 54% en 61%. Het afvloeiingspercentage bij de boerenzoons bedraagt 31%. Het valt ook op dat de overgang naar een niet-agrarisch beroep overwegend direct na het verlaten van de school plaats had. Wanneer de overgang later plaats heeft, zal in het algemeen met een minder gunstige positie genoegen moeten worden genomen. Niettemin is het aantal zoons, dat pas later naar een niet-agrarisch beroep is overgegaan, in absolute zin nog groot, nl. 63, dit is 13% van het totale aantal zoons. De meesten van hen zijn overigens al vrij spoedig tot de overtuiging gekomen dat de landbouw voor hen geen perspectieven bood: 80% was jonger dan 25 en ruim 40% jonger dan 20 jaar toen zij van beroep veranderden.

De primaire afvloeiing van boerenzoons wordt in het algemeen afgeremd doordat de jongens beginnen mee te werken op het ouderlijke bedrijf. Als dan na verloop van enige jaren blijkt, dat bedrijfsopvolging is uitgesloten of tot ongewenste of te kostbare verdeling zou moeten leiden (bouw van een nieuwe boerderij!), wordt uitgezien naar een ander beroep. Het onderwijs, dat inmiddels is of wordt gevolgd, sluit dan veelal niet meer aan. Er kan worden vastgesteld, dat deze z.g. secundair afgevloeide zoons in het algemeen in de minder hoog geclassificeerde beroepen zijn terechtgekomen. Met deze zoons uit de C- en D-groepen is het al niet veel beter gesteld.

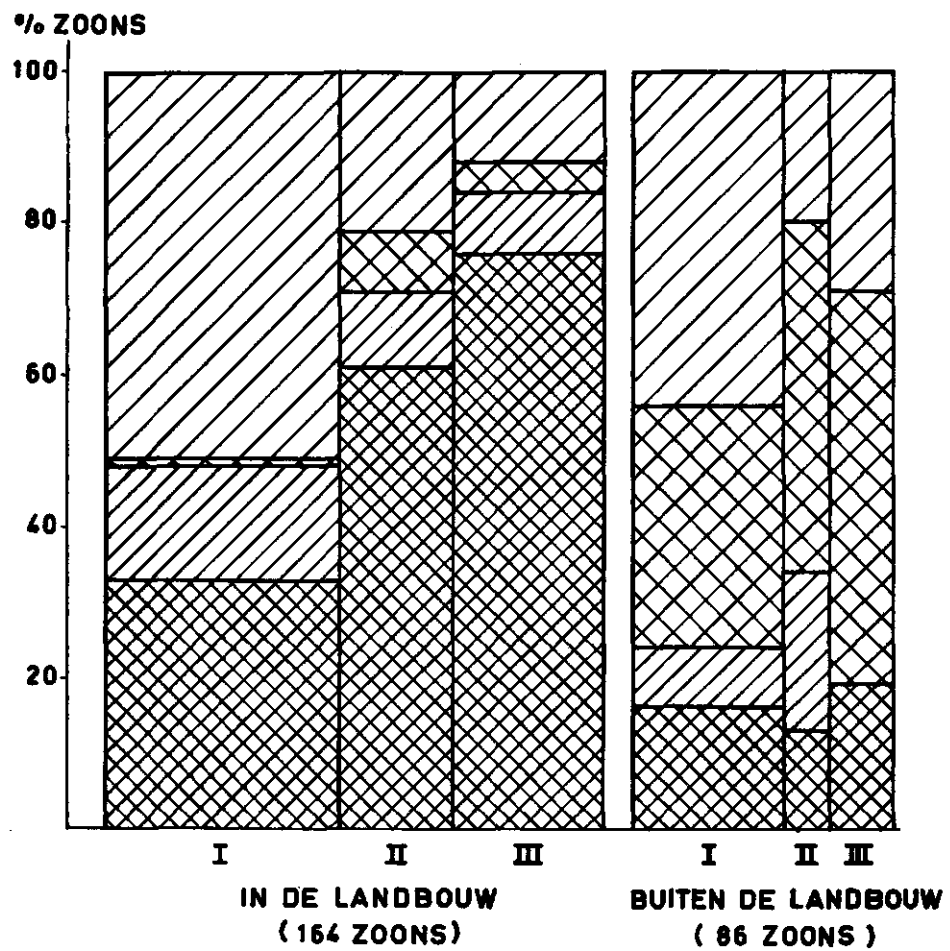
Ook van degenen, die direct na het verlaten van de lagere school een niet-agrarische richting zijn ingeslagen, heeft slechts een deel vakonderwijs gevolgd. In de A- en B-groepen 63%. In de andere beroepsgroepen is de situatie nog ongunstiger. Uiteraard is een aangepaste opleiding niet de enige voorwaarde om maatschappelijk te slagen; het onderwijs is echter de belangrijkste aanwijzing die beschikbaar is. Hierop wordt

BEROEPEN VAN DE ZOONS

% v.d. ZOONS



ONDERWIJS VAN DE BOERENZOO NS



- ZONDER ONDERWIJS
- NIET-AGRARISCH ONDERWIJS
- LANDB. CURSUS ONDERWIJS
- LANDB. DAGONDERWIJS

- I OPENDE
- II DOEZUM
- III LUTJEGAST . GROOTEGAST

dan ook nog nader ingegaan.

Het zijn vooral de zoons van de kleine boeren geweest, die naar niet-agrarische beroepen zijn overgegaan. In grafiek 11 is dit duidelijk in beeld gebracht. Op de grotere bedrijven worden meer kinderen in de landbouw opgeleid dan er op het ouderlijke bedrijf kunnen opvolgen. Dit is in eerste instantie een gevolg van het feit, dat op de grotere bedrijven de opgroeiende kinderen een welkome aanvulling van de arbeidskrachten zijn.

Onderwijs en opleiding

Slechts 24% van alle zoons heeft agrarisch dagonderwijs gehad en 22% ander dagonderwijs. Niet minder dan 199 zoons (43%) volgden na de lagere school geen enkele vorm van onderwijs of opleiding. Uit grafiek 12 blijkt dat het merendeel van de afgevloide boerenzoons geen of een niet-passende opleiding voor hun huidig beroep heeft gehad.

Bij de in de landbouw werkende zoons is de situatie in dit opzicht beter. Het merendeel van deze zoons heeft agrarisch dag- of cursusonderwijs genoten. Overigens zal, evenals dat in het verleden het geval geweest is, van deze groep in de toekomst nog wel een aantal van beroep veranderen (secundaire afvloeiing).

De grafiek toont tevens aan, dat de beroepsopleiding van boerenzoons in Opende meer te wensen overlaat dan in de andere dorpen. Voor een deel zal hierbij de afstand tot de scholen een rol spelen. Vermoedelijk hangt dit ook samen met de geringere welstand op de kleinere bedrijven en de daaruit voortvloeiende noodzaak voor de kinderen om zo spoedig mogelijk te gaan verdienen.

Wij zagen op blz. 19 reeds, dat onder de boeren uit de A- en B-groepen vele geen voortgezet onderwijs hadden gehad. Wanneer op de bedrijven van deze boeren zoons meewerken, die wel agrarisch onderwijs hebben gehad, is de situatie nog relatief gunstig te achten. Het blijkt dat dit in overwegende mate inderdaad het geval is.

Het bedrijfsopvolgingsprobleem en de afvloeiing van boerenzoons

De overgang van boerenzoons naar niet-agrarische beroepen is een verschijnsel dat van grote betekenis is voor het bedrijfsopvolgingsprobleem. Wanneer wij dit vraagstuk bezien is ons uitgangspunt, dat een niet-zelfstandig in de landbouw werkende boerenzoon er in het algemeen naar zal streven zelfstandig boer te worden. De gedachte is, dat hij dit het beste kan bereiken door op het ouderlijke bedrijf mee te werken. Men ziet

op de grotere bedrijven vaak meer dan één zoon op het bedrijf blijven. Op zichzelf beschouwd behoeft de arbeidsproduktiviteit op dergelijke bedrijven hierdoor niet ongunstig te worden beïnvloed. Het opvolgingsprobleem wordt actueel als de tweede, eventueel derde en vierde in de landbouw opgeleide zoon voor de vraag komt te staan waar hij op een bedrijf kan opvolgen. Was hij tijdig naar een ander beroep afgevoerd, dan was dit probleem niet ontstaan.

In dit verband bezien wij de situatie op die bedrijven, waar twee of meer zoons zijn. Wanneer slechts één zoon of bedrijfsopvolger aanwezig is, speelt het opvolgingsvraagstuk geen rol. Het is dan veeleer de vraag of er voldoende werkgelegenheid op het bedrijf is te scheppen (kleine bedrijven), of wel voldoende arbeiders en/of machines kunnen worden aange trokken (grote bedrijven). Onder de geënquêteerden waren 134 gezinnen met twee of meer zoons van 15 jaar en ouder. Op deze bedrijven is dus het vraagstuk: Wat moet de tweede zoon gaan doen, afvloeien of in de landbouw werken op het eigen bedrijf?, op de een of andere manier aan de orde geweest. In 24 gezinnen van de A- en B-groepen en in 1 van groep C is het probleem opgelost door meer dan één zoon in het bedrijf te laten meewerken. Dus in 19% van de gevallen waar het vraagstuk van de beroepskeuze voor de tweede zoon een rol gespeeld moet hebben, is de oplossing zodanig uitgevallen dat er op het ouderlijke bedrijf een opvolgingsprobleem ontstaat. Bezien wij alleen de A- en B-groepen, dan wordt dit percentage 28. Op alle grote bedrijven, waar twee of meer zoons zijn, werken deze zoons mee in het bedrijf. Uiteraard is dit een momentopname. Er kunnen nog zoons afvloeien na eerst enkele jaren te hebben meegewerkt; wij zagen echter reeds dat dit in het algemeen met het oog op een aangepaste scholing een minder juiste gang van zaken is te achten. Ook kunnen deze zoons nog op een ander bedrijf opvolgen. De generatiedruk is een cijfer dat bedoelt het aantal opvolgers te confronteren met het aantal bedrijven dat voor hen vrijkomt, om daarmee de opvolgingsmoeilijkheden te kwantificeren. Op de verschillende veronderstellingen en normen die aan de berekening van de generatiedruk ten grondslag liggen wordt hier niet verder ingegaan. In tabel 4 is de generatiedruk voor de A- en B-bedrijven weergegeven. Hieruit blijkt, dat in het gebied als geheel de bedrijfsopvolgingsmoeilijkheden tamelijk groot zijn. Een nadere detaillering is mogelijk door voor alle geënquêteerde bedrijven de situatie met betrekking tot de opvolging uit de enquêtegegevens af te leiden.

Daartoe worden alle geënquêteerde bedrijven in drie groepen ingedeeld:

1. waar een opvolger aanwezig is;
2. waar geen opvolger aanwezig is;
3. waar de opvolgingssituatie (nog) niet duidelijk is.

Deze indeling is gemaakt aan de hand van enige over dit onderwerp verzamelde gegevens en door een zo objectief mogelijke beoordeling van de situatie op de bedrijven. Onder "opvolger" is niet alleen de zoon verstaan, maar elke min of meer duidelijk aangewezen opvolger. In tabel 5 zijn de drie groepen verwerkt.

Tabel 4

GENERATIEDRUK

	Aantal bedrijven	Aantal niet-zelf- standig in de land- bouw werkende zoons	Generatie- druk x)
< 10 ha	172	56	0,86
≥ 10 ha	124	78	1,66
Alle A- en B-bedrijven	296	134	1,20

x) Berekend als volgt $\frac{1/14 \times \text{aantal zoons}}{1/37 \times \text{aantal bedrijven}}$

Tabel 5

BEDRIJFSOPVOLGING

Situatie	Bedrijven in de beroepsgroep					
	A en B		C		D	
	aan- tal	opp. in ha	aan- tal	opp. in ha	aan- tal	opp. in ha
Bedrijven, waar-(1 opvolger op een opvolger (meer dan 1 aanwezig is (opvolger	88		16		13	
Totaal	18				3	
	106	1.333	16	58	16	49
Bedrijven, waarop de situatie niet duidelijk is	149	1.542	59	143	21	62
Bedrijven zonder opvolger	41	354	7	16	7	20
Alle bedrijven	296	3.229	82	217	44	131

In ruim de helft van de gevallen bleek de opvolgings-situatie niet duidelijk te zijn. Vele geënuquêteerden bleken nog niet veel aandacht aan dit onderwerp te hebben geschonken, zelfs al waren alle kinderen al volwassen. Er bestond in dit opzicht geen verschil tussen grote en kleine bedrijven.

Bij de bedrijven waar de opvolging duidelijk verzekerd bleek, is nagegaan hoeveel opvolgers aanwezig waren. In deze groep is op 18 bedrijven meer dan één opvolger aanwezig. Dit zijn in het algemeen de grotere bedrijven. Op deze bedrijven zal binnen afzienbare tijd een bepaalde oplossing moeten worden gevonden. De mogelijkheid is niet uitgesloten dat er in de toekomst bedrijfssplitsingen zullen moeten optreden of dat twee broers het bedrijf gezamenlijk zullen moeten gaan voeren. Beide gevallen zijn in het verleden ook voorgekomen. Bijna de helft van deze bedrijven is kleiner dan 15 ha en een gedeelte zelfs kleiner dan 10 ha. Splitsingen zouden in deze gevallen resulteren in een aantal zeer kleine bedrijven. Ook gezamenlijke exploitatie is niet de aangewezen weg, omdat onder de huidige omstandigheden het arbeidsaanbod dan veel te hoog wordt.

De bedrijven, waarvan het duidelijk is dat er één opvolger is, zijn gemiddeld 11,5 ha groot. Meestal werkt deze al mee in het bedrijf. Op de 88 bedrijven in deze groep zijn geen problemen bij de opvolging te verwachten (wanneer men tenminste bedrijfssplitsingen e.d. minder gewenst acht).

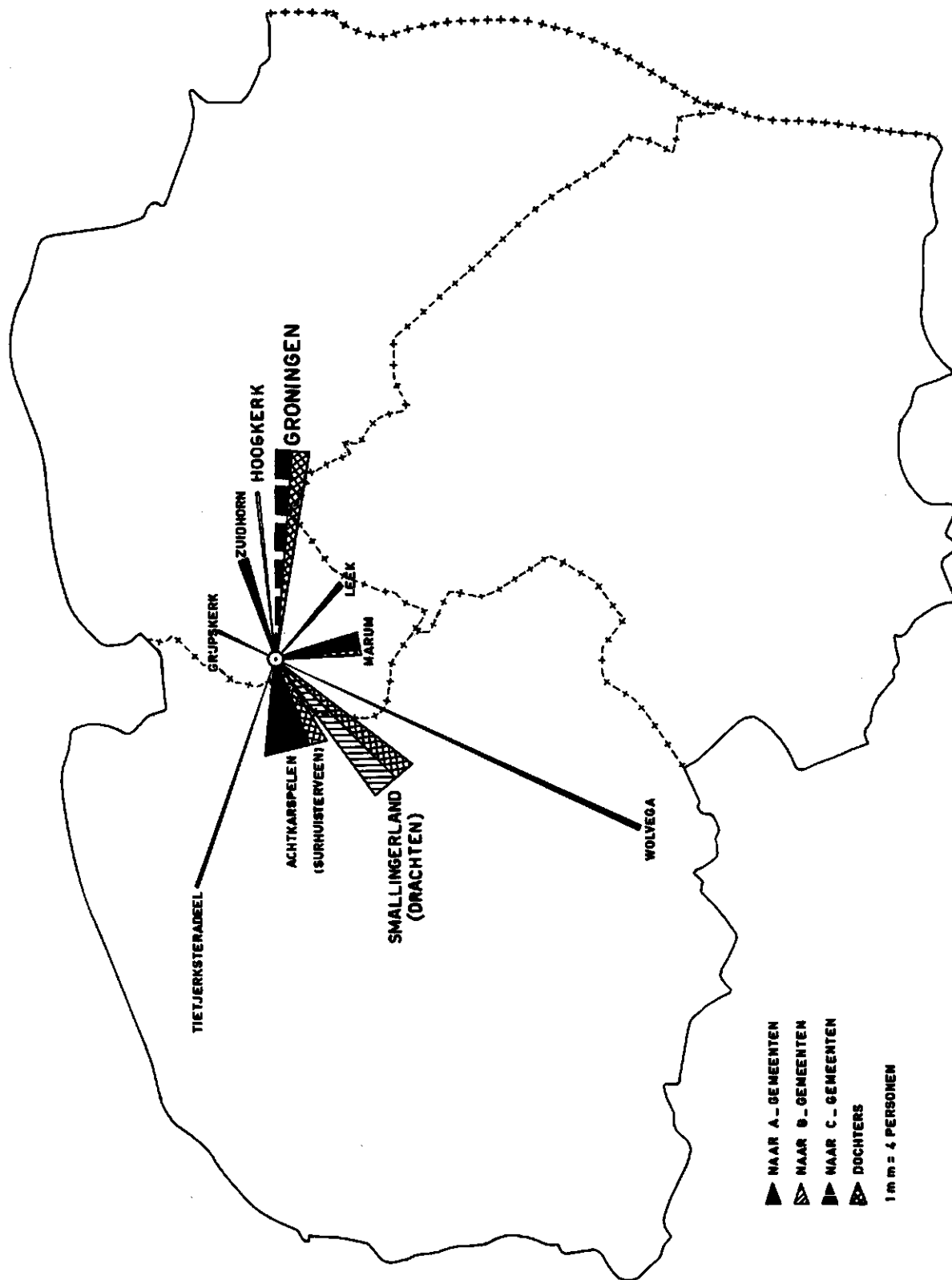
Op 41 bedrijven is geen opvolger aanwezig, hieronder zijn er 31 kleiner dan 10 ha. In de gevallen waar het bedrijfshoofd ouder dan 45 jaar is, zal op deze bedrijven waarschijnlijk ook geen opvolgende zoon meer komen. Dit betreft 31 bedrijven met een oppervlakte van 290 ha. Ook de bedrijven, waar vermoedelijk geen opvolger zal komen, zijn gemiddeld kleiner dan die, waar de opvolging vaststaat.

Over de groep bedrijven, waar het beeld van de opvolging niet duidelijk is, valt weinig te zeggen. In de meeste gevallen zijn in deze gezinnen nog jonge kinderen. Slechts op 30 van deze bedrijven zijn alle kinderen ouder dan 15 jaar. Hier kon echter geen duidelijke opvolger worden aangewezen, terwijl ook de bedrijfshoofden zelf over dit onderwerp geen uitspraak deden.

In het algemeen kan dus worden gesteld, dat nog maar op een beperkt aantal bedrijven vaststaat, dat de opvolging zonder problemen zal verlopen.

PENDELEN DOOR DE KINDEREN

KAART 6



Dochters van 15 jaar en ouder

Het merendeel van de dochters woont niet meer in het ouderlijke huis. De inwonende dochters helpen mee in de huishouding en verscheidene ook in het bedrijf. 28 van deze 184 dochters hebben een beroep, zoals onderwijzeres, kantoorbediende en naaister. Voorts zijn een aantal inwonende dochters werkzaam als dienstbode of werkster.

Het merendeel van de uitwonende dochters is getrouwd. De ongetrouwde dochters, die niet meer thuis zijn, zijn werkzaam als dienstbode, verpleegster, e.d. De beroepen van de echtgenoten van de getrouwde dochters liggen in 65% van de gevallen buiten de agrarische sector. Dit geldt zowel voor de dochters van boeren uit de A- en B-groepen, als voor die uit de C- en D-groepen. De meeste schoonzoons werken in loondienst. Er zijn 50 schoonzoons die zelfstandig landbouwer zijn; zowel de grote als de kleinere boeren hebben schoonzoons, die boer zijn.

Het onderscheid tussen de gehuwde en ongehuwde dochters ten aanzien van genoten onderwijs en opleiding is vooral terug te voeren op het leeftijdsverschil in deze groepen. De jongere generatie meisjes volgt in veel sterkere mate een of andere vorm van voortgezet onderwijs dan de oudere. Dit is mede een gevolg van het feit, dat o.m. de huishoudschool in Grootegast pas in 1938 gesticht werd.

Nadere detaillering van de onderwijsgegevens laat zien dat het voornamelijk de meisjes zijn die thuis meewerken in de huishouding en/of het bedrijf of dienstbode zijn, die na de lagere school geen verder onderwijs meer volgen.

Woon- en werkplaatsen van de kinderen

Het onderzoek heeft een aantal interessante gegevens opgeleverd over de migratie en het pendelen van de kinderen van de geënquêteerden.

De pendelaars, die alle in loondienst werken, trekken in het algemeen naar de Friese plaatsen Surhuisterveen en Drachten. Verder biedt Groningen werkgelegenheid; Groningen trekt echter relatief meer meisjes dan jongens aan (zie kaart 6).

De uitwonende kinderen van de geënquêteerden zijn in vele gevallen buiten de gemeente Grootegast woonachtig. De werkgelegenheid voor de kinderen in Grootegast zelf is nu eenmaal niet groot. Ook het betrekkelijk grote aantal emigranten valt in het oog: 11% van de uitwonende zoons is geëmigreerd, vooral naar Canada; voor de dochters is dit cijfer 6%. De niet geëmigreerde kinderen wonen voornamelijk in plattelandsgemeenten, doch dit geldt voor de zoons sterker dan voor de

dochters. De nabuurgemeenten hebben de meeste "uitgevlogen" kinderen opgenomen. In het algemeen is de migratie-afstand dus niet groot (zie de kaarten 7 en 8).

Kinderen jonger dan 15 jaar

Tot dusver is uitsluitend over de kinderen van 15 jaar en ouder gesproken. De jongere, nog schoolgaande, kinderen verdienen echter evenzeer de aandacht, met name ten aanzien van de vraag in welke beroepen de komende generatie zal gaan werken. Uiteraard is het alleen mogelijk hierover iets te zeggen bij de kinderen die al wat ouder zijn, b.v. 10 jaar. De aard van het vervolgonderwijs kan al iets zeggen over de toekomstige beroepskeuze. 84 jongens tussen 10 en 15 jaar volgen voortgezet onderwijs (zie grafiek 13, waarbij de jongens die nog op de lagere school gaan, buiten beschouwing zijn gebleven).

De lagere technische school trekt relatief de meeste leerlingen uit de C-groep. Bij de meisjes is het voornamelijk de huishoudschool die leerlingen trekt, terwijl enkele de ulo volgen.

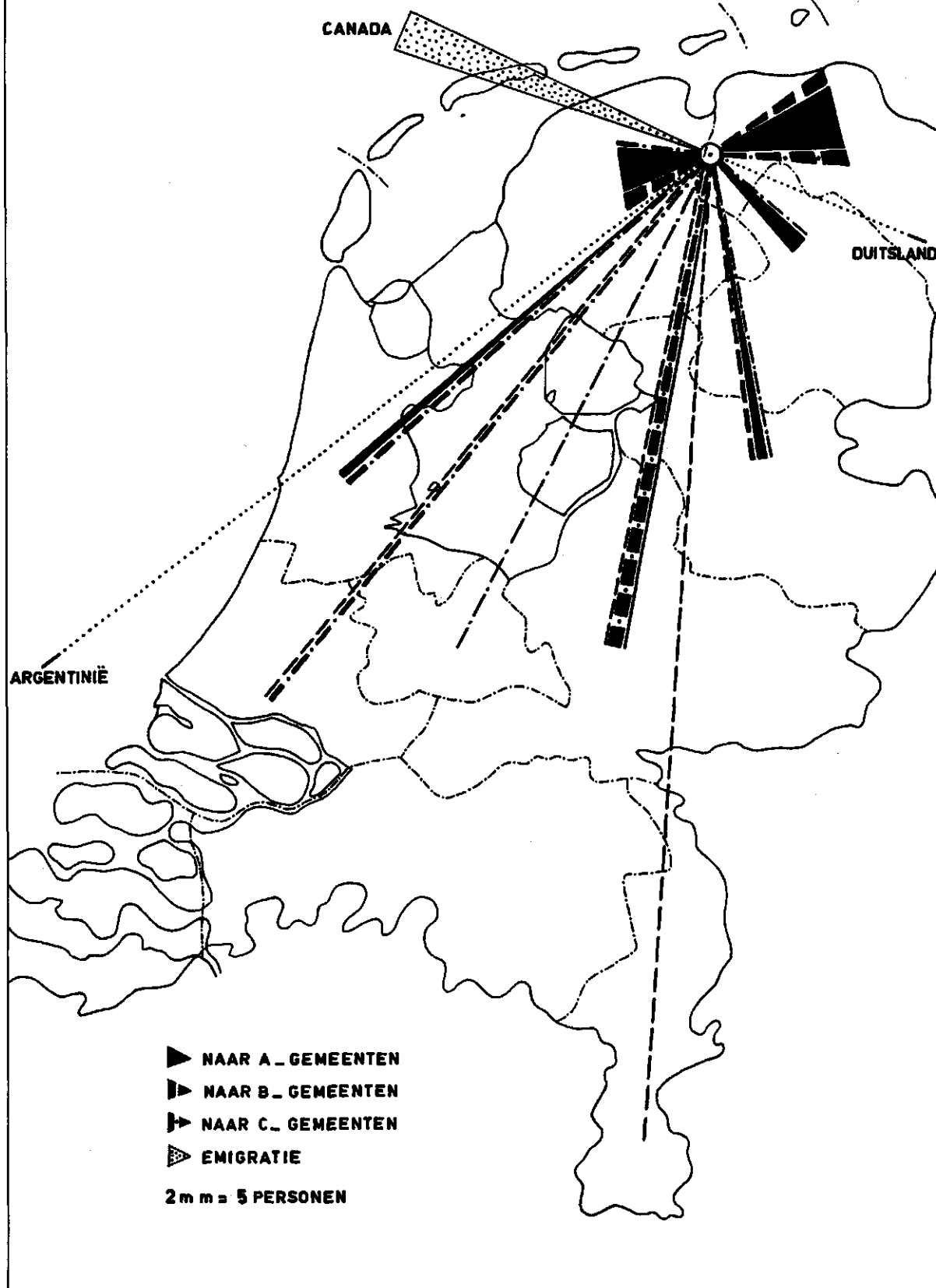
Ter aanvulling op de gegevens over de bezochte scholen is aan de geënquêteerden gevraagd wat zij hun nog schoolgaande kinderen (van 10 jaar en ouder) later dachten te laten gaan doen. Hoewel de vraagstelling over dit moeilijke probleem uiterst summier was kregen wij toch de indruk, dat vooral onder de boeren nog vrij sterk de overtuiging heerste dat hun zoons in de landbouw zouden moeten gaan. In meer dan de helft van de gevallen waarin een uitspraak werd verkregen werd dit zo gesteld. Men meende wel dat een speciale opleiding voor deze jongens gewenst was. Uit de grafiek 13 blijkt ook dat het agrarische vervolgonderwijs onder de boerenzons de meeste leerlingen heeft. Over de toekomstige beroepen van de dochters bleek men nog minder duidelijke denkbeelden te hebben. Verscheidene geënquêteerden gaven te kennen, dat de dochters het best thuis in de huishouding konden meehelpen.

Het zal uit het bovenstaande duidelijk zijn, dat in dit gebied voor de beroepen- en schoolkeuzevoorlichting nog een groot arbeidsterrein braak ligt. Tot dusver hebben slechts enkelen de adviezen van onderwijzers ingeroepen, terwijl ook enkele kinderen op school getest zijn. Doordat Philips-Drachten haar toekomstige werknemers altijd psychotechnisch laat testen, wordt de idee van testen voor een verantwoorde beroepskeuze meer verbreid.

In antwoord op een desbetreffende vraag tijdens de enquête stelden vele boeren, dat 16 - 17-jarige jongens het best een werkkring in de landbouw konden kiezen. Onder de

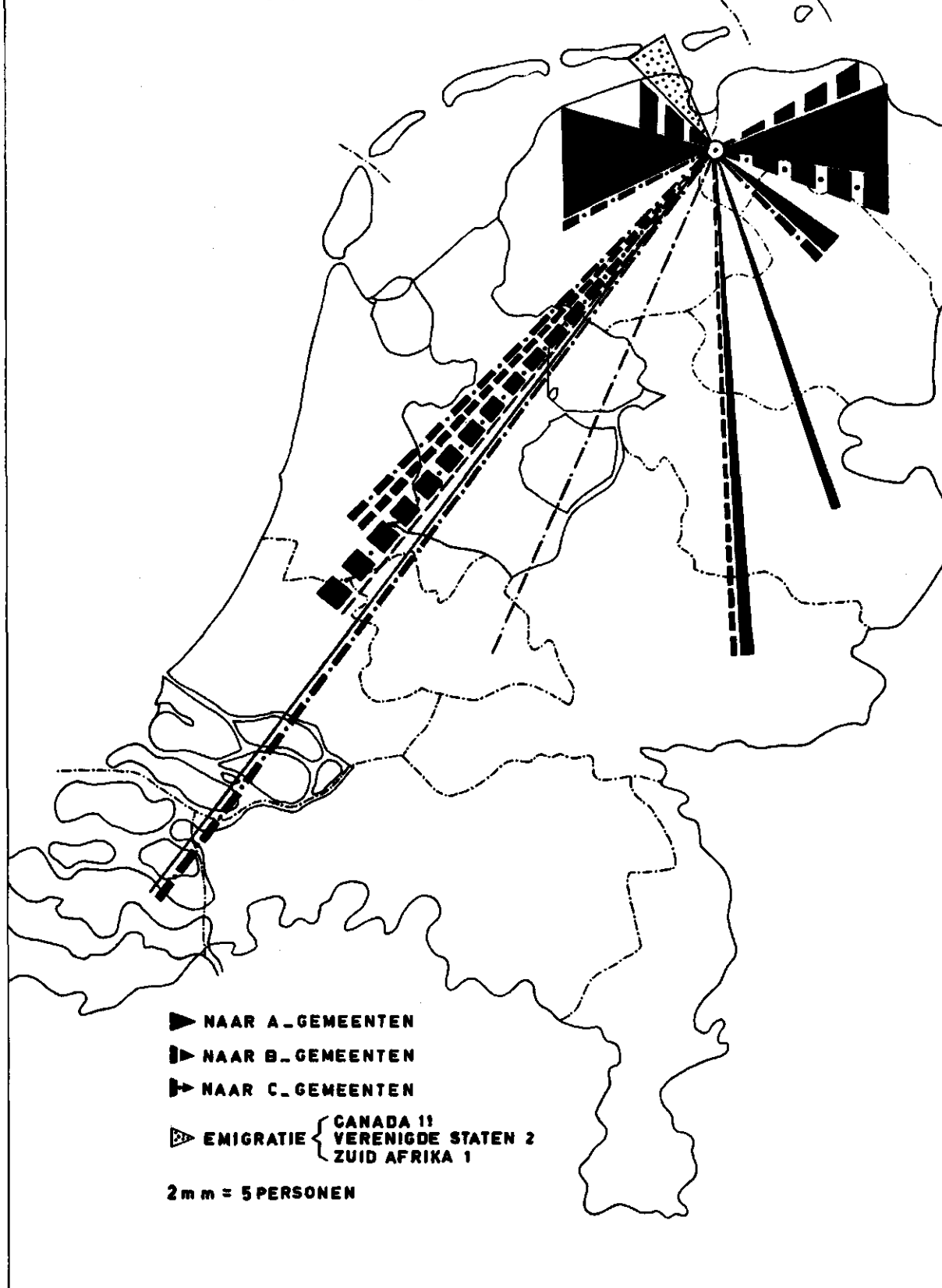
MIGRATIE VAN DE ZOONS

KAART 7

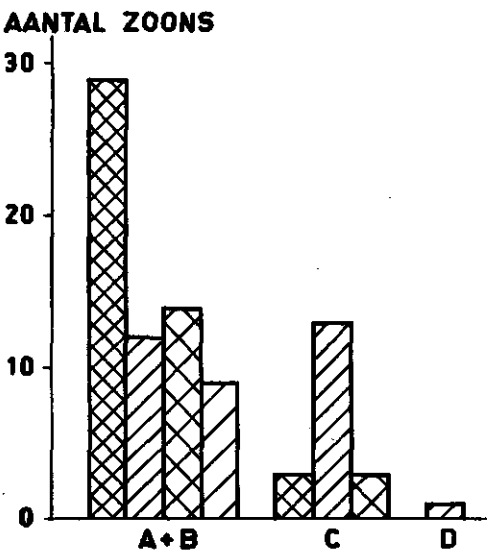


MIGRATIE VAN DE GEHUWDE DOCHTERS

KAART 8



VOORTGEZET ONDERWIJS
(ZOONS VAN 10 - 15 JAAR)



- LLS OF MLS
- LTS
- ULO
- ANDER ONDERWIJS

niet-agrariërs hoorde men meer de mening verkondigen, dat ambacht of industrie meer perspectieven bood voor de opgroeiende generatie.

De algemene conclusie uit deze beschouwingen is, dat de afvloeiing naar niet-agrarische beroepen toeneemt, doch dat niettemin nog vele ouders de landbouw als enig beroep met perspectief zien. De jongeren zelf zijn niet in die mate ingeschakeld bij onze waarnemingen, dat een verantwoord inzicht in hun oordeel over de kwestie is te geven. Het is niet uitgesloten dat onder de jongeren zelf het besef van de noodzaak, om in sterkere mate werkgelegenheid buiten de landbouw te zoeken, verder is doorgedrongen. Bij navraag onder de geënquêteerden (de vaders!) bleek ook dat de zoons, die in de landbouw werkten als landarbeider of boerenknecht, in het algemeen niet de landbouw wilden verlaten, doch een eigen bedrijf ambieerden. Hier geldt evenals bij de vorige vragen, dat de betrokkenen zelf niet gehoord zijn, hetgeen onze beeldvorming beïnvloedt.

c. Inwonende familieleden

Behalve ouders en kinderen, moeten ook inwonende familieleden tot het gezin gerekend worden. Vooral in agrarische gezinnen is dit heel gebruikelijk, omdat de inwonende familieleden doorgaans meewerken in het landbouwbedrijf. Wanneer een volledig gescheiden huishouding wordt gevoerd, hetgeen bij de gevallen van inwoning niet veel voorkwam, zijn de gezinnen ook gescheiden gehouden.

Het is moeilijk uit de verzamelde gegevens na te gaan of het bij elkaar (blijven) inwonen van twee generaties een gevestigde gewoonte is. Het aantal gevallen van inwoning is te groot om van incidentele gevallen te kunnen spreken. Anderzijds is het lager dan in gemeenten waarvan algemeen bekend is dat inwonen er gewoonte is (b.v. in de Achterhoek en in Twente).

Het bijeen blijven wonen van broers en zusters komt slechts incidenteel voor. Er mag uit geconcludeerd worden dat het bijeenhouden van het bedrijf door de kinderen van weinig betekenis is. Er hebben zich ongeveer een zelfde aantal gevallen voorgedaan waar het bedrijf in soortgelijke omstandigheden wel gesplitst is.

Het is gebleken dat de gezinnen, waar familieleden inwonen, vooral in Opende worden aangetroffen.

D. Enkele aspecten van de agrarische samenleving

De opzet van het onderzoek in het ruilverkavelingsgebied Zijlroe is zo, dat niet de gehele plattelandssamenleving wordt beschreven, doch slechts het agrarische deel ervan. Er moet vooropgesteld worden dat niet onderzocht is in hoeverre de agrarische groep, zoals wij die in dit rapport hebben beschreven, geïntegreerd is met de andere bevolkingsgroepen. Daartoe zou de gehele plattelandssamenleving in het onderhavige gebied eerst moeten worden beschreven. Nu dit niet mogelijk is, zal op een aantal aspecten van de onderzochte bevolkingsgroep nader worden ingegaan. Hiervoor zijn die aspecten gekozen die in het kader van de ruilverkavelingsvoorbereiding van betekenis kunnen zijn, te weten: de dorpen, het verenigingsleven, de buurtcontacten en het contact met de buitenwereld via de pers.

a. De dorpen

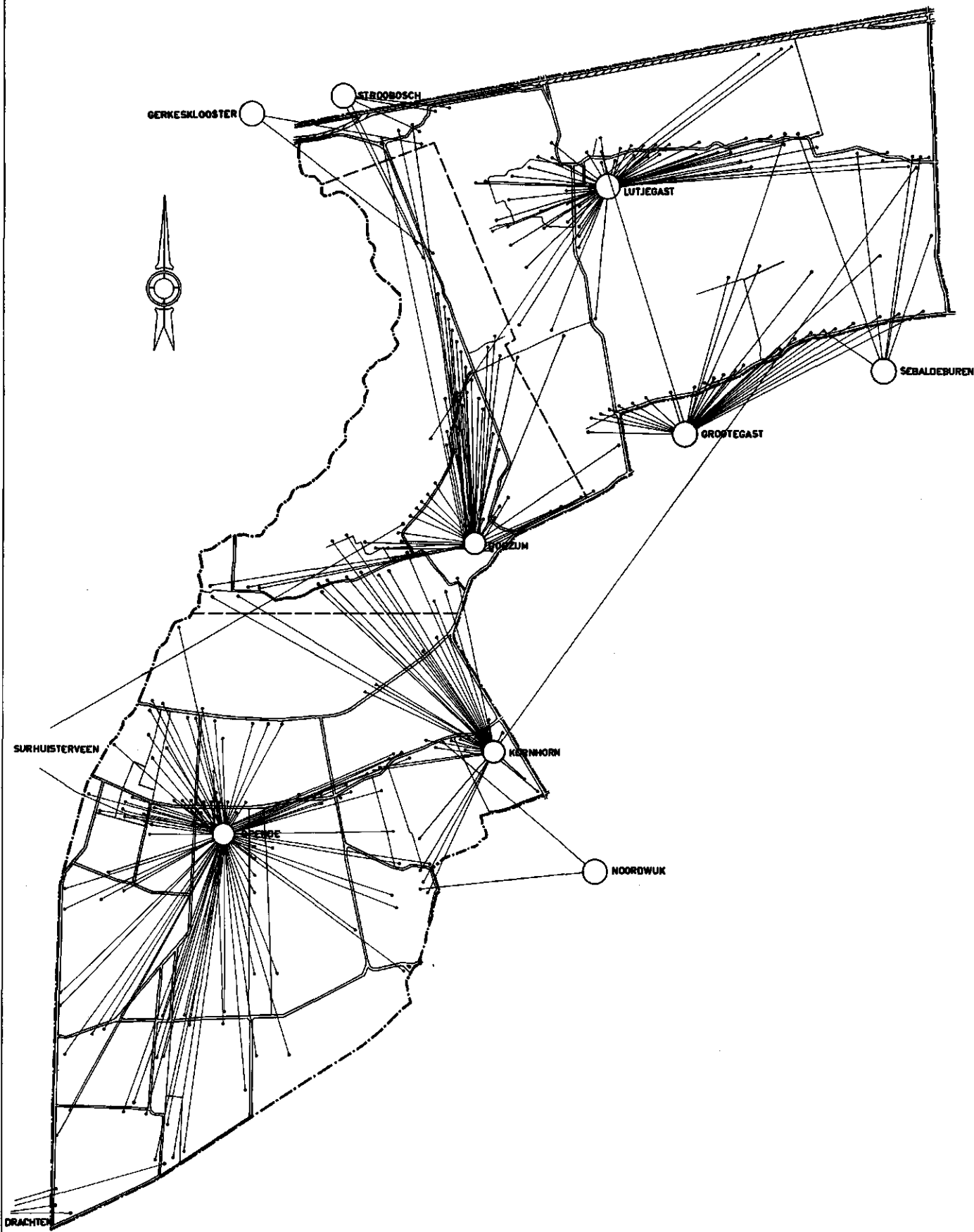
Op verschillende plaatsen in het rapport wordt een onderscheid gemaakt tussen drie dorpen binnen het ruilverkavelingsgebied gelegen: Opende, Doezum en Lutjegast-Grootegast (zie kaart 2). Hoewel deze indeling in grote lijn gezien zeker bruikbaar is, dient hier toch wel een verdere detaillering te worden aangebracht.

Opende is in het noorden duidelijk begrensd. Aangenomen mag ook worden dat het hele dorpsgebied van Opende in het blok ligt. In het rapport is het gebied van Kornhorn ook tot Opende gerekend. Deze dorpen zijn niet goed te scheiden. Zowel Opende als Kornhorn hebben een "lintvormig centrum" langs de Provincialeweg. De dorpsgebieden lopen enigszins in elkaar over, hetgeen onder meer verband houdt met de religieuze signatuur van de dorpskerken. Mensen uit het dorp Opende gaan in Kornhorn naar de kerk en omgekeerd. Het dorpsgebied van Kornhorn ligt voor een groot deel buiten het ruilverkavelingsblok. Opende heeft behalve de kern langs de Provincialeweg nog een groot gebied met verspreide bewoning in de zuidelijke punt van de gemeente. De bewoners van dit gebied zijn kerkelijk geheel op Opende georiënteerd, doch voor de dagelijkse inkopen gaat men van hier ook naar Surhuisterveen. De buurt Topweer (ten zuidwesten van Opende) kenmerkt zich door een betrekkelijk groot aantal bewoners, die tot de C-grondgebruikers moeten worden gerekend. Het gebied dat in het rapport met Doezum wordt aangeduid bestaat uit de kern Doezum, eveneens een lintdorp langs de Provincialeweg, en de buurtschap Peebos. De bewoning langs de Eesterweg moet men feitelijk tot de verspreide

ORIENTATIERICHTING

KAART 9

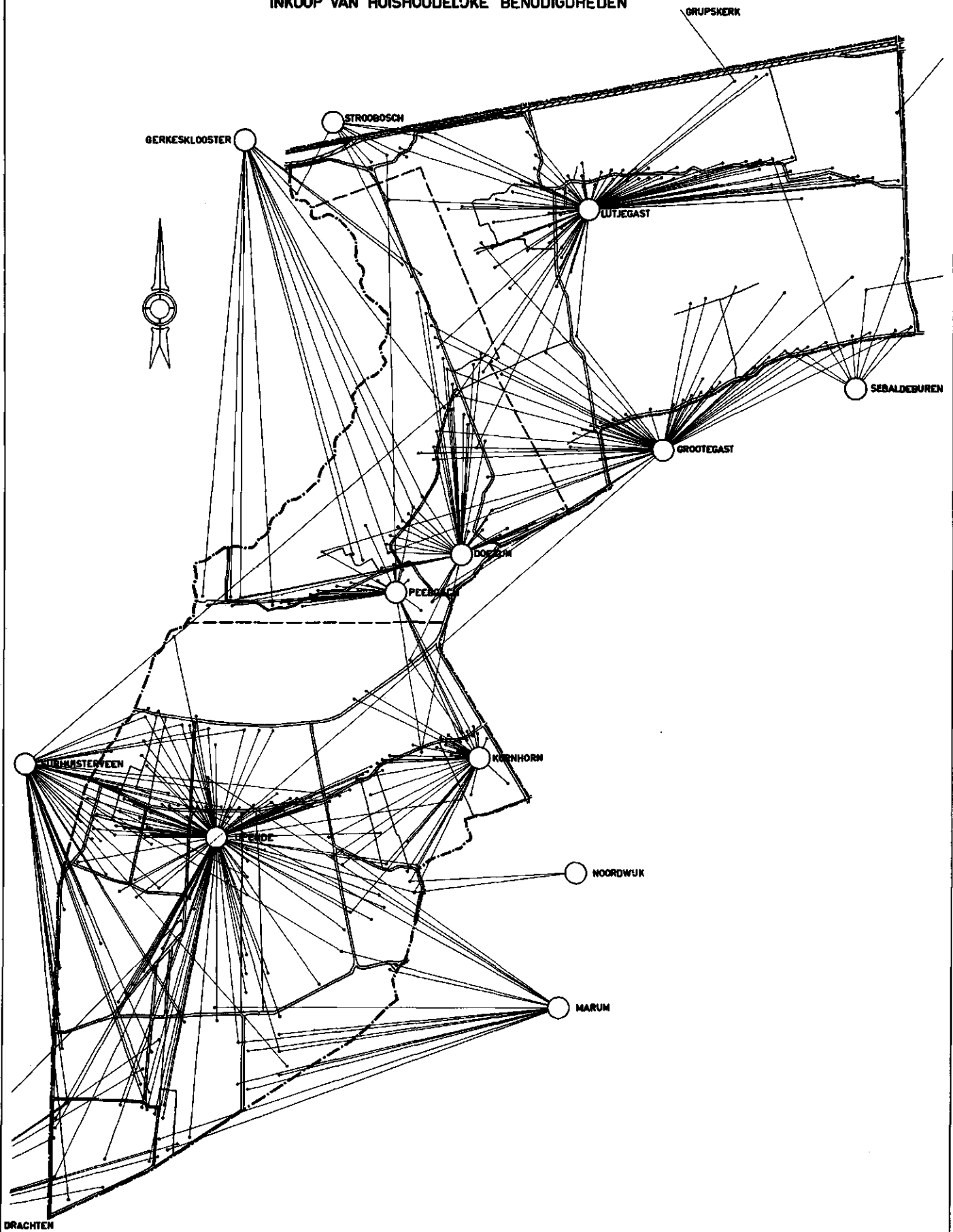
KERK



ORIENTATIERICHTING

KAART 10

INKOOP VAN HUISHOUDELIJKE BENODIGDHEDEN



bewoning rekenen. Deze mensen zijn overigens op Doezum georiënteerd. De buurtschap Peebos is kerkelijk op Kornhorn en Doezum gericht. Doezums dorpsgebied ligt evenals dat bij Kornhorn het geval is voor een groot deel buiten het blok Zijlroe, in de Zuidpolder.

Ten slotte is in het rapport het gebied Lutjegast-Groote-gast onderscheiden. De op de kaart aangebrachte grens met Doezum is getrokken op grond van de gegevens over de kerkelijke oriëntatie. Dit gebied bestaat echter in feite uit meer dan één dorp; alleen Lutjegast is geheel binnen het ruilverkavelingsblok gelegen. Grootegast en Sebaldeburen (beide lintdorpen langs de Provincialeweg) liggen gedeeltelijk buiten het blok. De Mieden bij Lutjegast is een buurtschap die min of meer te vergelijken is met Topweer onder Opende. Grootegast is de grootste plaats binnen de gemeente die ook enkele centrale verzorgende functies heeft (gemeentehuis, enkele grotere winkels, dokter, enz.).

Uit deze beschrijving blijkt dat de locale verbindingen tussen de dorpen goed zijn. De dorpssamenlevingen zijn dan ook niet strikt gescheiden. Wel zijn de verschillende groepen verspreid wonende inwoners (Opende-Zuid, Topweer, de Mieden, Eesterweg) minder goed ontsloten en daardoor vertonen deze samenlevingen een wat geïsoleerder karakter.

Het beeld van de oriëntatierichtingen ten opzichte van de kerk en het doen van huishoudelijke inkopen is in de kaarten 9 en 10 weergegeven. Wat betreft de huishoudelijke inkopen blijken sommige bewoners van de randgebieden in de gemeente ook op plaatsen buiten het gebied georiënteerd te zijn: Surhuisterveen, Marum en Gerkesklooster.

b. Verenigingsleven

Het verenigingsleven kan een grote rol spelen in de samenleving. Een volledige bestudering daarvan is echter niet de opzet van deze beschrijving. Aan de hand van enkele bij de enquête verkregen gegevens zal een beeld worden gegeven van de agrarische standsorganisaties en van het deelnemen van de geënquêteerden aan het overige verenigingsleven.

Van de boeren uit de beroepsgroepen A en B blijkt 60% lid te zijn van een standsorganisatie. Abma vermeldt in "Boer en Standsorganisatie" dat in het Zuidelijk Westerkwartier 40% van het aantal land- en tuinbouwers lid is van een standsorganisatie. Onze enquête zou dus in dit opzicht door het wegvallen van 15% weigeringen niet geheel representatief zijn. In de groepen C en D is het aantal aangeslotenen veel geringer. Vooral onder de kleine boeren zijn weinig leden, terwijl in de kleine groep van grote boeren ook betrekkelijk weinig

leden van een standsorganisatie voorkomen. De C.B.T.B. heeft in Zijlroe de meeste leden. De Groninger Maatschappij van Landbouw wordt door velen in het Zuidelijk Westerkwartier nog altijd (wellicht ten onrechte) als de organisatie voor de bouwboeren van het noorden beschouwd. De gereformeerde bevolkingsgroep is aanzienlijk meer georganiseerd dan de Nederlands hervormde (resp. 71% en 40% georganiseerd). De activiteit van de leden van de standsorganisaties is niet groot, voor zover deze althans bepaald wordt door het bezoeken van de bijeenkomsten. 15% van de leden bezoekt nooit vergaderingen en 30% hoogstens een of twee maal per jaar. Vooral in Lutjegast-Grootegast bezochten de geënquêteerden de bijeenkomsten relatief minder goed. In dit gebied zijn ook de percentages georganiseerd laag (zie bijlage VIII voor enkele cijfers). In de besturen van andere plaatselijke verenigingen hebben ook landbouwers zitting (de besturen van de standsorganisaties bestaan uiteraard geheel uit landbouwers). Het bleek, dat onder de geënquêteerden in de leeftijdsklasse 45-55 jaar relatief de meeste boeren met bestuursfuncties voorkwamen. Het aantal bestuursfuncties onder de boeren jonger dan 45 jaar en onder de oudere is ongeveer even groot. Men kan dus niet spreken van een zeer sterke vergrijzing van het verenigingskader.

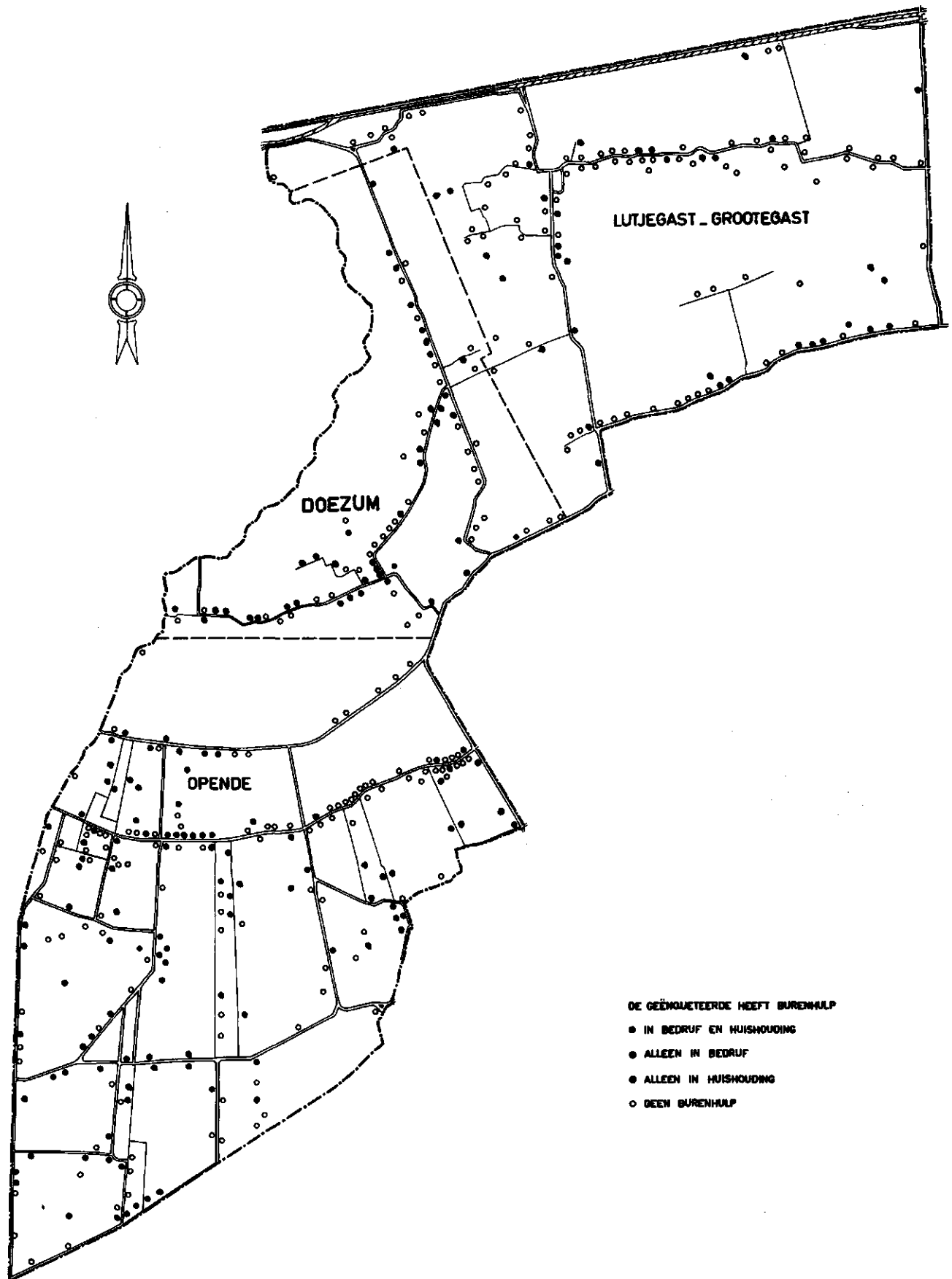
De boeren nemen niet zoveel deel aan de niet-agrarische verenigingen in de dorpen. De enquête is op dit punt overigens niet voldoende duidelijk geweest. Slechts enkele ontspanningsverenigingen, zoals de zang- en de muziekvereniging, bleken onder de geënquêteerden leden te hebben. Vooral onder de buiten de dorpen wonende boeren vindt men weinig leden van verenigingen.

Ook de Bond van Plattelandsvrouwen en de C.B.P.B. tellen weinig leden onder de geënquêteerde boerinnen.

Het verenigingsleven maakt een weinig bloeiende indruk. Onder de onderzochte groep agrariërs waren betrekkelijk weinig leden en de betoonde activiteit (bezoeken van bijeenkomsten) was gering. Het beeld van het verenigingsleven in Grootegast is hiermee echter verre van volledig, doordat de niet-agrarische bevolkingsgroepen buiten beschouwing bleven.

c. Contact met buurtgenoten

In vele plattelandsstreken is het contact met burens of buurtgenoten zeer intensief. Het contact van boeren met elkaar is van grote betekenis voor de communicatiepatronen in de samenleving. Nieuwe landbouwmethoden worden langs deze weg vermoedelijk het snelst verspreid. De opvattingen over ruilverkaveling en over streekverbeteringsmaatregelen worden



in het contact met andere boeren gevormd. Een onderzoek naar deze materie is niet eenvoudig. Wij volstaan met enkele opmerkingen te maken over de intensiteit van het buurtcontact, zoals dat bij de enquête is waargenomen.

Wederzijdse burenhulp in het bedrijf komt vrij veel voor. Doorgaans helpt men elkaar in de drukke tijd over en weer, met hooien en dergelijke. Vooral tussen kleine bedrijven komt dit voor. Ook ziet men vaak dat een kleine boer helpt bij een grotere buurman in de drukke tijd in ruil voor het gebruik van een paard of een werktuig.

Een vorm van burenhulp, die veel minder voorkomt, is de bijstand van de huisvrouw in tijden van ziekte in het gezin en dergelijke. In zulke gevallen doet men vermoedelijk liever een beroep op familieleden dan op burenen.

In het algemeen bestond het contact met de meeste burenen uit zeer informele relaties "over de heg". De algemene indruk is dat het buurtcontact vrij intensief is, vooral over de zaken betreffende het bedrijf. Een illustratie hiervan was de ervaring die tijdens de enquête werd opgedaan. Van de komst van de enquêteurs en de inhoud van de te stellen vragen was op het laatst het merendeel van de mensen goed op de hoogte. Het bleek dat men deze wetenschap van burenen of kennissen had en niet uit de krant of uit de gehouden voorlichtingsvergadering.

In kaart 11 zijn de geënquêteerden, die opgaven nooit hulp van burenen te krijgen (noch in het bedrijf, noch in de huishouding), aangegeven. Het kaartje vertoont de tendens tot een zekere concentratie van deze mensen in de dorpen. De verspreid wonende boeren buiten de dorpen zouden dus meer op elkaar zijn aangewezen dan de dorpsbewoners.

d. Contact met de buitenwereld via de pers

Elke agrarische samenleving staat veel meer aan invloeden van buitenaf bloot dan vroeger het geval was. In onze maatschappij zijn deze invloeden van velerlei aard. Aan een der belangrijkste, de pers, worden hier enige opmerkingen gewijd.

Hoever de invloed van de pers zich uitstrekt is niet bekend. De wijze waarop vak- en dagbladen de boeren in hun handelingen beïnvloeden is nog weinig of in het geheel niet onderzocht. In verband met de voorbereiding van een ruilverkaveling zou echter hierover meer informatie van nut kunnen zijn. In welke vorm moet de pers worden ingeschakeld in het stadium van voorlichting over ruilverkavelingszaken? Op welke wijze is een doeltreffende verspreiding van aankondigingen en berichten via de pers te verwezenlijken? Welke invloed

hebben de vak- en dagbladen op de houding van de mensen ten opzichte van concrete ruilverkavelingsproblemen? Op dit soort vragen kan alleen een diepgaand onderzoek een antwoord trachten te vinden.

In het onderzoek Zijlroe is het vraagstuk van het contact via de pers met de buitenwereld (en omgekeerd!) niet aan de orde gesteld. Wel zijn enige vragen gesteld waaruit kan worden geconcludeerd in welke mate de bevolking beschikt over vak- en dagbladen. Of de ontvangen periodieken ook goed worden gelezen is niet nagegaan. Hiervoor zou een veel uitgebreidere vraagstelling nodig zijn geweest.

De leden van de standsorganisaties ontvangen zoals bekend, de verenigingsorganen "Ons Platteland" en het "Groninger Landbouwblad". Ruim de helft van de leden van de standsorganisaties is bovendien nog geabonneerd op een of meer andere vakbladen. Ook ruim de helft van de niet-georganiseerden ontvangt landbouwbladen. Bijna een vijfde van de geënquêteerde boeren ontvangt in het geheel geen landbouwbladen. Naast de organen van de standsorganisaties vindt men vooral "De Boerderij", terwijl ook enkele boeren de "Plattelandspost" ontvangen.

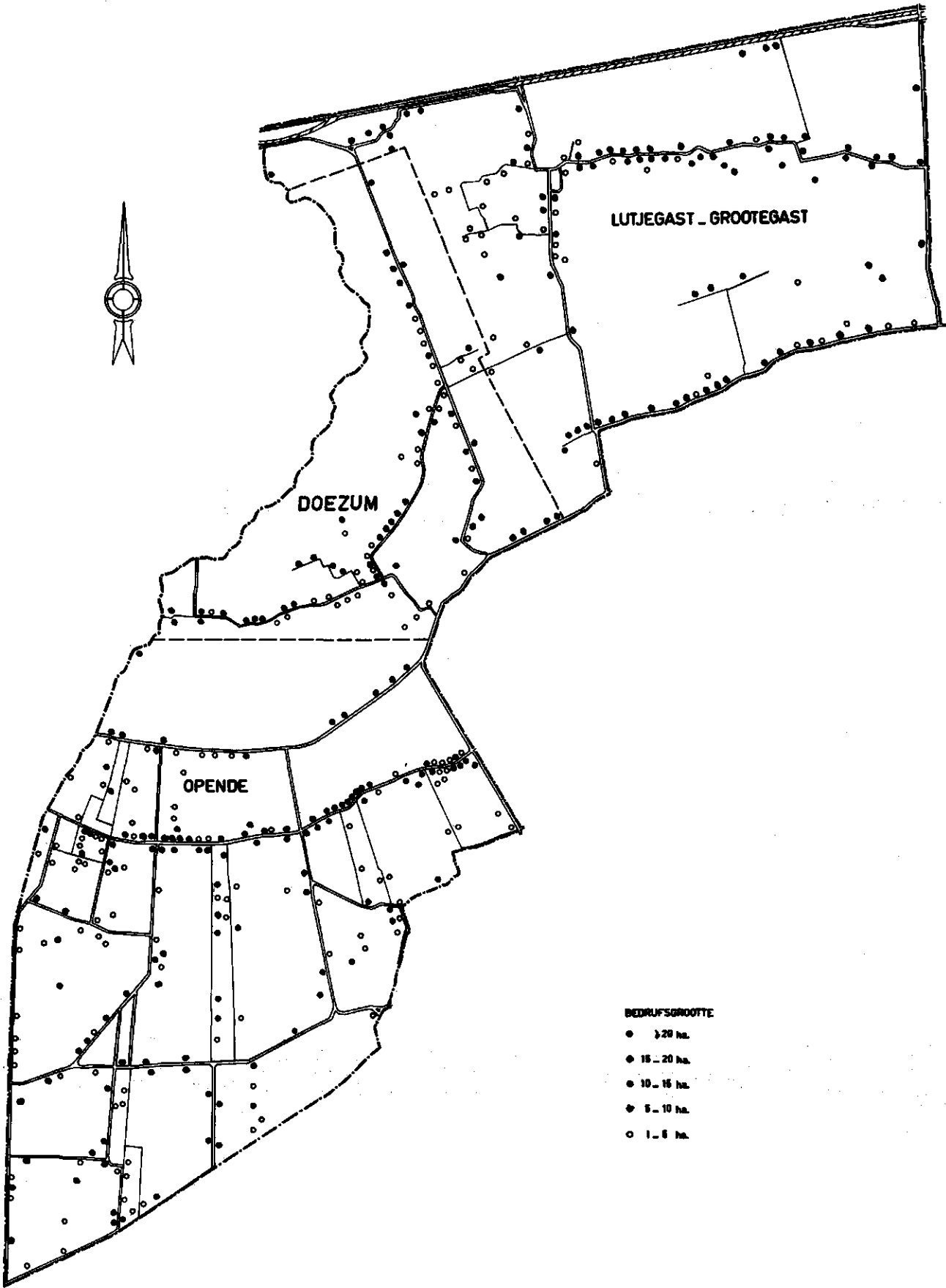
De leden van de stamboekorganisaties ontvangen uiteraard de stamboekbladen. Specifieke vakbladen zoals "Vee en Vlees" en "De Pluimveehandel" worden gevonden bij enkele veehandelaren-grondgebruikers uit de C-groep.

Een veel algemenere verspreiding bleken de gewestelijke dagbladen te hebben. Ook de streekbladen, die twee of drie maal per week verschijnen, worden op ruime schaal verspreid onder de boerenbevolking. De dagbladen zijn "Het Nieuwsblad van het Noorden" en de "Nieuwe Provinciale Groninger Courant". Landelijke dagbladen ziet men zeer sporadisch. Van de streekbladen zijn het vooral de "Grootegaster Courant" en de "Leekster Courant", die zich in een grote verspreiding verheugen.

Men mag wel aannemen, dat vooral de streekbladen goed worden gelezen. Wanneer men de juiste toon weet te vinden zullen artikeltjes en berichten in deze bladen een grotere invloed kunnen hebben dan die in de standsorganisatiebladen.

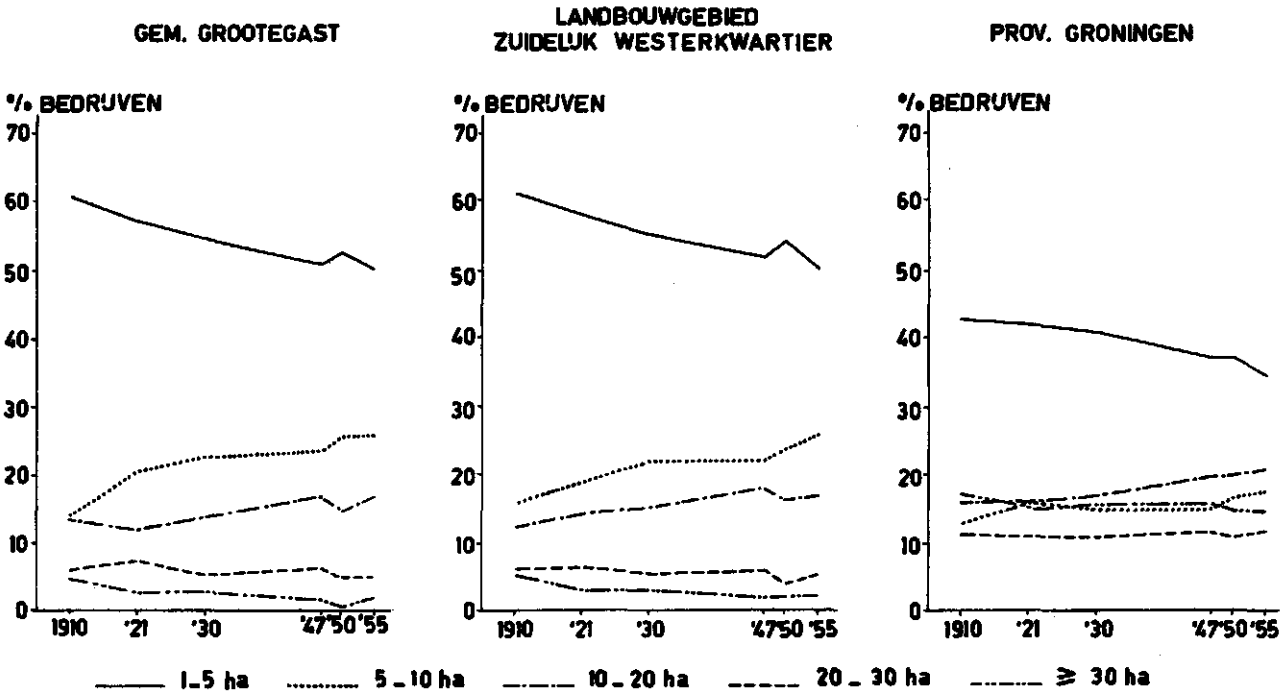
E. D e l a n d b o u w b e d r i j v e n

De analyse van de landbouwkundige toestand in het ruilverkavelingsblok zal zich, wat de landbouwbedrijven betreft, voornamelijk richten op de bedrijven van de boeren. Het grondgebruik van de C- en D-beroepsgroepen is niet als "bedrijf" aan te merken. Eenvoudigheidshalve zal echter deze term voor alle vormen van grondgebruik gebezigd blijven.

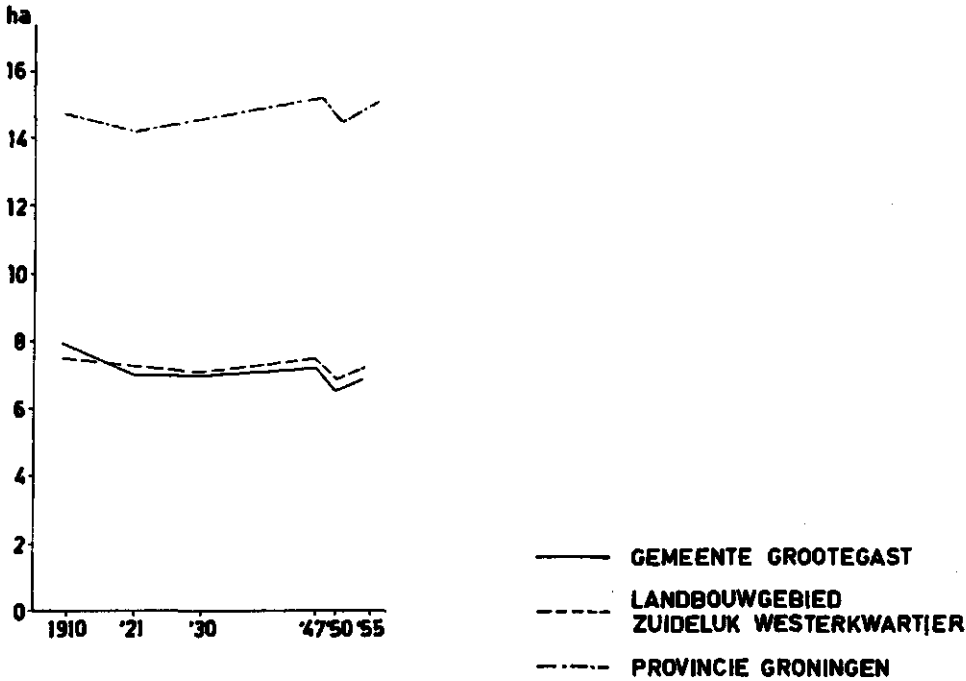


- BEDRIJFSGROOTTE**
- > 20 ha.
 - 15 - 20 ha.
 - 10 - 15 ha.
 - 5 - 10 ha.
 - 1 - 5 ha.

ONTWIKKELING VAN DE BEDRUFSGROOTTESTRUCTUUR
IN DE PERIODE 1910-1955



GEMIDDELDE BEDRIJFSGROOTTE



a. De bedrijfsgrootte en de bedrijfsgrootteveranderingen

De bedrijfsgroottestructuur

De ontwikkeling van de bedrijfsgroottestructuur (met bedrijfsgrootte wordt bedoeld de oppervlakte van het bedrijf in ha) in Grootegast is vrijwel identiek met die in het Zuidelijk Westerkwartier. De allerkleinste bedrijven zijn sedert 1910 in aantal afgenomen evenals de grootste. Het aantal bedrijven in de middengroep (van 5 - 20 ha) is echter toegenomen. In de gemiddelde grootte is dan ook in de loop van de laatste tientallen jaren weinig verandering gekomen (zie grafiek 14). Van de geënquêteerde bedrijven is dit gemiddelde vermeld in tabel 6. De verschillen tussen de dorpen komen goed tot uiting in kaart 12.

Tabel 6

GEMIDDELDE BEDRIJFSGROOTTE V/D GEËNQUÊTEERDE BEDRIJVEN

	A- en B-bedrijven (opp. in ha) gemeten maat	Alle bedrijven (opp. in ha) gemeten maat
Opende	9,0	6,8
Doezum	8,8	6,7
Lutjegast-Grootegast	11,6	9,7
Zijlroe	9,8	7,6

Door de totale arbeidsbehoefte per bedrijf uit te drukken in standaarduren (zie hoofdstuk III, Ee) verkrijgt men een maat voor de bedrijfsomvang. In gebieden waar de productieplannen op bedrijven van uiteenlopende grootte niet veel verschillen vertonen, is er veel overeenkomst tussen de bedrijfsgroottestructuur (in ha) en de bedrijfsomvang (in st.u.).

Tabel 7

BEDRIJFSOMVANG, GEMETEN IN STANDAARDUREN

Beroeps- groep	Aantal bedrij- ven	Percentage bedrijven met arbeidsbehoefte in st.u.									
		< 1500	1500- 2500	2500- 3000	3000- 3500	3500- 4500	4500- 5500	5500- 6500	6500- 7500	7500- 8500	> 8500
A en B	296	5	14	10	12	15	12	8	7	6	11
C	82	65	24	5	2	4	-	-	-	-	-
D	44	69	25	2	2	2	-	-	-	-	-

Wanneer men één arbeidskracht ongeveer gelijk stelt met 3000 - 3500 st.u., dan is het aantal potentiële arbeidsplaatsen op de bedrijven uit de gegevens over de bedrijfsomvang af te leiden. 29% van de bedrijven uit de A- en B-groepen blijkt dus een omvang te hebben die niet groot genoeg is voor 1 man.

Veranderingen in de bedrijfsgrootte

De veranderingen in de bedrijfsgroottestructuur, die in de loop der jaren optreden, zijn grotendeels een gevolg van wijzigingen in de grootte van de bestaande bedrijven. De z.g. "beweeglijkheid" van de grond is dus een belangrijk verschijnsel. Het is echter niet eenvoudig deze materie te analyseren.

Dat wat in het verleden is gebeurd met kopen en pachten van grond is dikwijls vervaagd, zodat navraag bij de betrokkenen geen betrouwbare gegevens oplevert. Slechts een zeer tijdrovend onderzoek bij kadaster, notarissen, enz., aangevuld met gegevens van de mensen zelf, kan een volledig en duidelijk beeld van de bedrijfsgrootteveranderingen geven.

Blijkens de enquête is bijna de helft van alle bedrijven bij oppervlakteveranderingen betrokken geweest sinds het huidige bedrijfshoofd het bedrijf overnam. Vergrotingen overheersen; daar de gemiddelde grootte niet veel is toegenomen, moeten verscheidene grote bedrijven zijn opgeheven en verdeeld over andere. Voorts is door ontginningen nog enige grond voor vergroting vrijgekomen (zie grafiek 15).

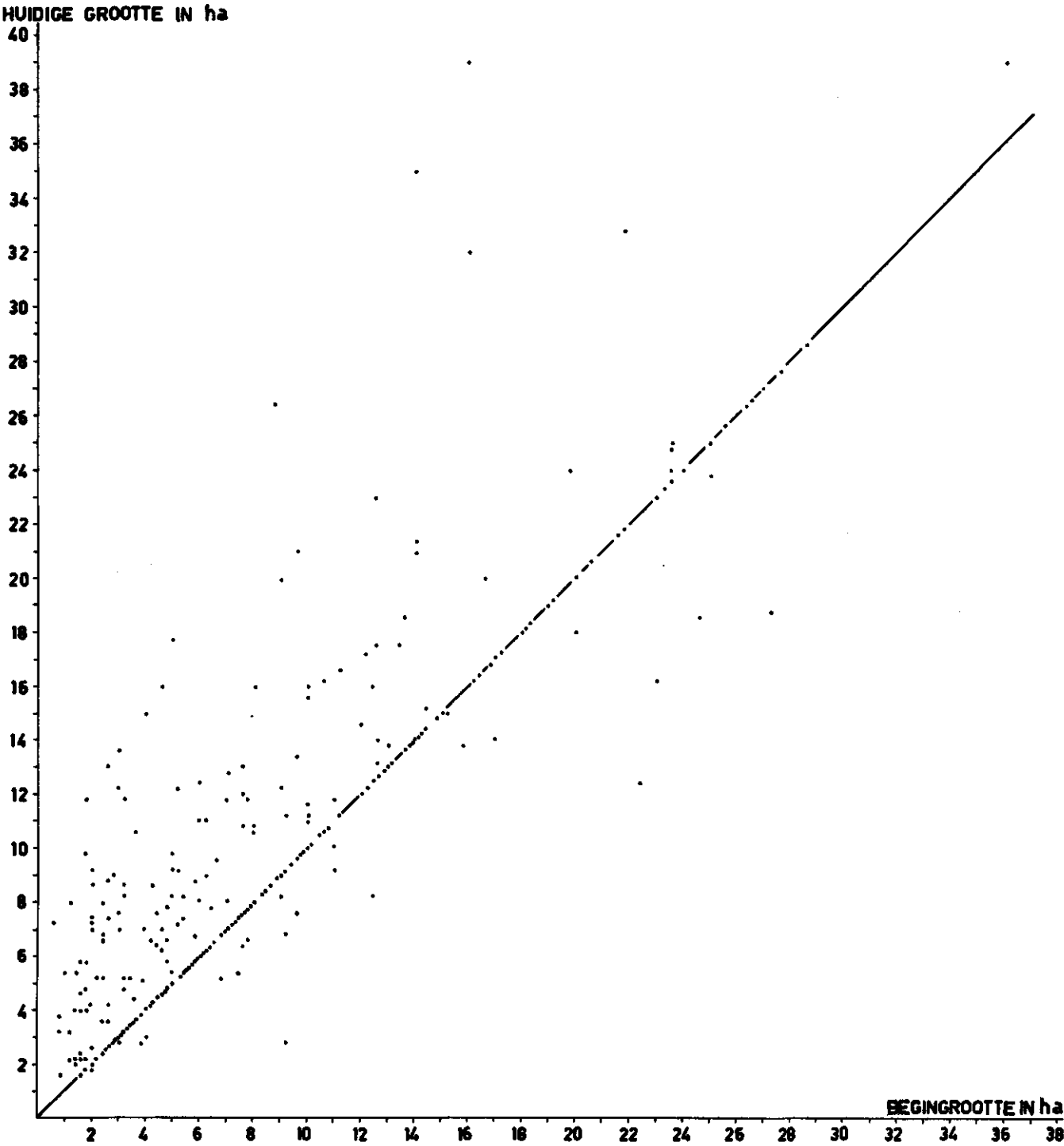
De meeste bedrijfsvergrotingen blijken tot stand te zijn gekomen door het bijpachten van land. De bedrijven, waar pacht de voornaamste oorzaak van verandering was, zijn in tabel 8 ingedeeld naar de periode waarin de veranderingen plaats hadden. Het blijkt daarbij merkwaardigerwijs dat sedert de invoering van de Pachtwet in 1938 het pachten van los land eer is toe- dan afgenomen.

Tabel 8

BEDRIJFSGROOTTEVERANDERINGEN DOOR PACT

Periode, waarin bedrijfshoofd zelfstandig werd	Aantal bedrijven, waarop pacht oor- zaak van grootte- verandering	De voornaamste verandering had plaats in de periode		
		vóór 1938	1938-1942	na 1942
Vóór 1928	25	4	6	15
1928-1937	40	4	4	32
1938-1942	13	-	1	12
Na 1942	41	-	-	41

HUDIGE GROOTTE EN BEGINGROOTTE VAN DE A EN B BEDRUVEN



Enige voorzichtigheid met deze conclusie is wel geboden, want het blijkt dat het aantal bedrijven, dat groter is geworden, toeneemt naarmate er meer grote kinderen zijn. Het is duidelijk dat deze vergrotingen noodzakelijke aanpassingen aan het verhoogde arbeidsaanbod op deze bedrijven waren. De boeren die voor 1928 zelfstandig werden (in tabel 8) kwamen echter juist in de laatste jaren (na 1942) voor deze aanpassingsnoodzaak te staan. Niettemin mag geconcludeerd worden dat het pachten van los land de belangrijkste mogelijkheid is geweest om de noodzakelijke bedrijfsgrootte-aanpassingen te verwezenlijken.

Overnemen en verwisselen van bedrijf

De thans bestaande landbouwbedrijven zijn indertijd voor het merendeel in hun geheel van het vorige bedrijfshoofd overgenomen (76% van alle bedrijven). Waar dit niet het geval was, was in ongeveer de helft van het aantal gevallen een bedrijfssplitsing in het spel (zie tabel 9).

Tabel 9

DE NIET IN HUN GEHEEL OVERGENOMEN A- EN B-BEDRIJVEN

Periode, waarin bedrijfshoofd zelfstandig werd	Aantal van de- ze be- drijven	Reden van gedeeltelijk overnemen			
		rest bij bestaan- de bedr. gevoegd	rest nog bij ou- derlijk bedrijf	pacht- grond niet mee- genomen	split- sing
Voor 1938	39	14	2	3	20
1938-1948	17	4	3	1	9
Na 1948	17	4	7	2	4
Alle bedrijven	73	22	12	6	33

Tabel 9 laat zien dat het aantal zuivere splitsingsgevallen de laatste tien jaar is verminderd.

De bedrijfsgrootteveranderingen worden ook voor een belangrijk deel bepaald door de vraag van wie het bedrijf werd overgenomen. De herkomst van de geënquêteerde bedrijven is vermeld in tabel 10.

Opmerkelijk groot is het aantal bedrijven dat van vreemden is overgenomen. De tabel laat ook duidelijk zien dat in het verleden deze mogelijkheid groter was dan thans. Zelfs bijna de helft van het aantal bedrijven uit de groep D (met de oude bedrijfshoofden) is van vreemden overgenomen.

Tabel 10

HERKOMST VAN DE BEDRIJVEN

Beroeps- groep	Periode, waar- in bedrijfs- hoofd zelf- standig werd	Aantal bedrij- ven	Bedrijf overgenomen van				Nieuw gesticht bedrijf
			(schoon)- ouders	andere familie	vreem- den	onbe- kend	
A en B	vóór 1938	146	55	8	69	1	13
	1938-1948	74	45	4	24	-	1
	na 1948	68	46	3	18	-	1
	onbekend	8	-	-	1	7	-
	alle bedr.	296	146	15	112	8	15
C	alle bedr.	82	30	7	38	1	6
D	alle bedr.	44	8	1	21	4	10

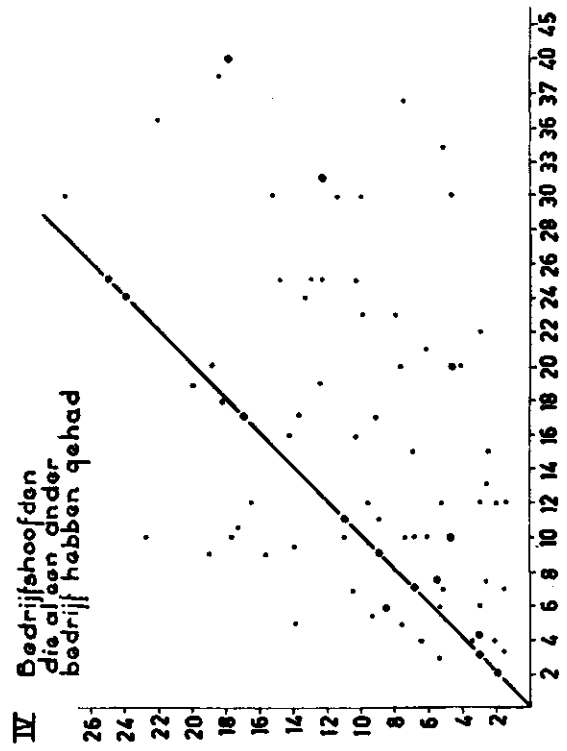
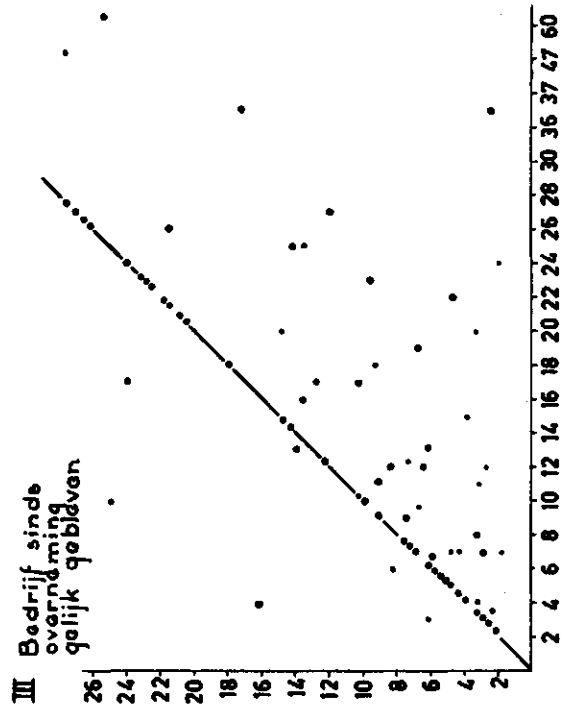
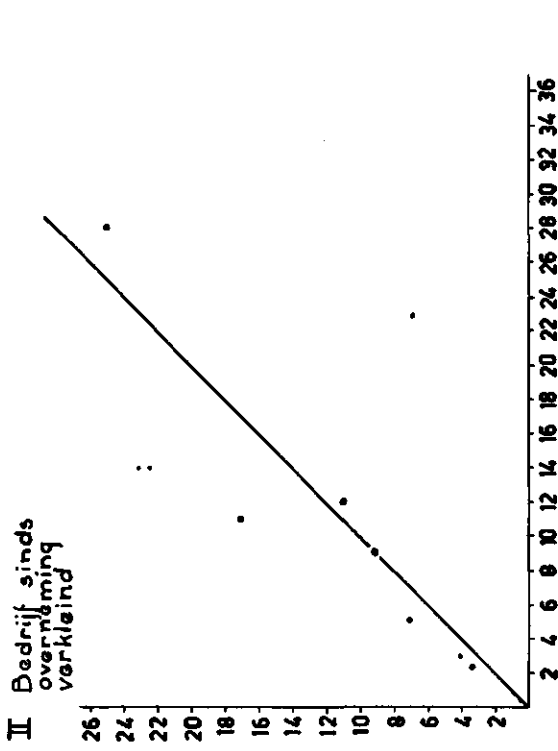
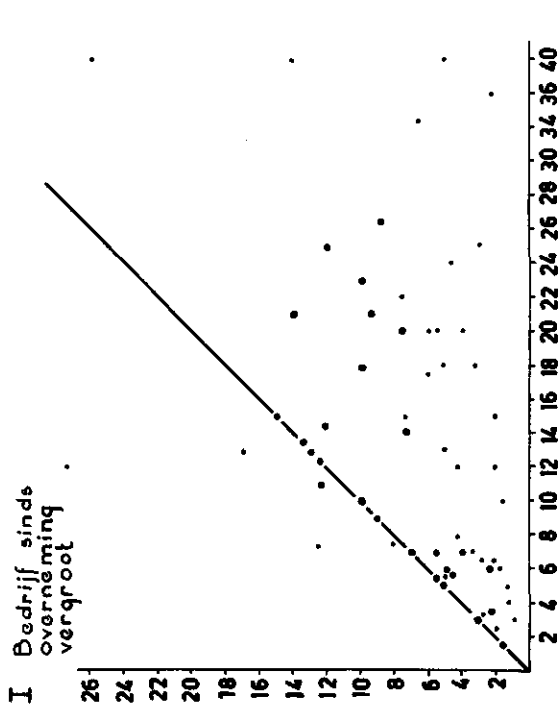
Het een en ander is een illustratie van het feit, dat het vroeger betrekkelijk eenvoudig was om ergens een bedrijf te krijgen of nieuw te stichten. De 31 nieuw gestichte bedrijven liggen voornamelijk in Opende, waar in het verleden ontginning van grond tot het nieuw stichten van bedrijven heeft geleid.

Het bovenstaande houdt ook verband met het geconstateerde verschijnsel, dat betrekkelijk veel boeren vóór zij op hun huidige bedrijf kwamen al eens een ander bedrijf hebben gehad. Bedrijfswisselingen kwamen dus nogal eens voor; 32% van alle A- en B-boeren had al eens een ander bedrijf gehad.

Uit de aard der zaak is de overgang van een kleiner naar een groter bedrijf vaak reden voor bedrijfswisseling. Een globale vergelijking van het aantal geconstateerde gevallen waarbij zo'n wisseling is opgetreden in Zijlroe en andere gebieden op de zandgronden wijst uit dat dit verschijnsel hier inderdaad veel voorkomt. De verbondenheid van bepaalde families aan bepaalde bedrijven is in dit gebied dus niet sterk.

De vele bedrijfswisselingen en de vele van vreemden overgenomen bedrijven doen vermoeden, dat hierbij veranderingen in bedrijfsgrootte een rol spelen. Men bestudere hiervoor grafiek 16. Het blijkt dan dat tal van bedrijven, overgenomen van vreemden, kleiner waren dan het ouderlijke bedrijf, doch naderhand zijn vergroot. Het verschijnsel van de boerenzoons die, om zelfstandig te kunnen worden, een kleiner bedrijf van vreemden aanvaardden en daarna hun bedrijf uitbreidden is dus in het verleden in niet onbetekenende mate voorgekomen. Het valt daarbij in grafiek 16I in het oog dat met name onder de van grote be-

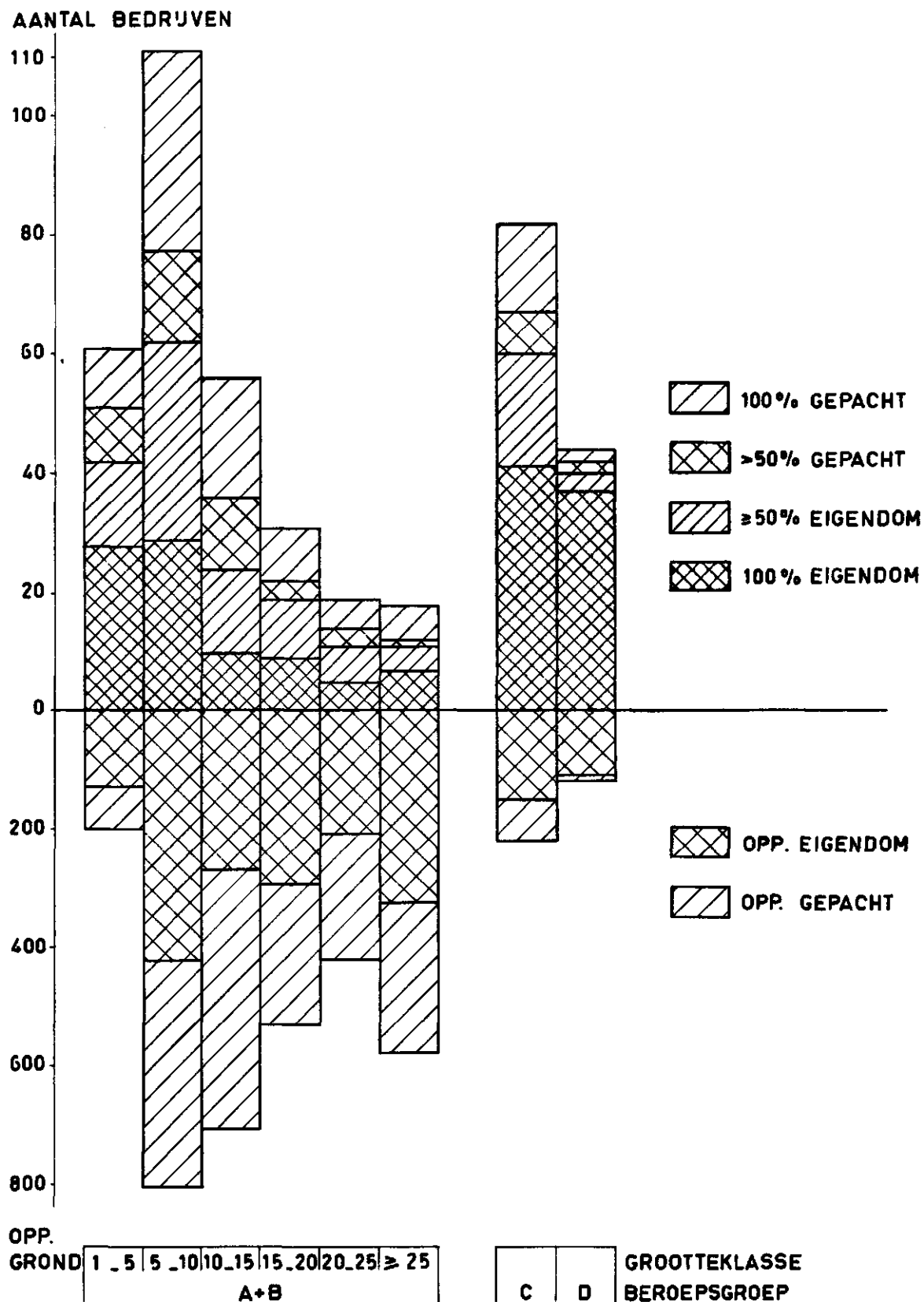
GROOTTE OUDERLUK BEDRIJF EN BEGINGROOTTE HUIDIGE BEDRIJF



• VAN OUDERS OVERGENOMEN OP VERTICALE AS: OP HORIZONTALE AS: BEDRIJFSGROOTTE OUDERLIJK BEDRIJF

• VAN ANDEREN OVERGENOMEN BEGINGROOTTE HUIDIGE BEDRIJF

EIGENDOM - PACTVERHOUDINGEN



drijven afkomstige boerenzoons er enkele voorkomen, die op zeer kleine bedrijfjes zijn begonnen. Deze zoons zijn er echter voor het merendeel wel in geslaagd hun bedrijf later te vergroten; dit in tegenstelling tot de zoons van kleinere boeren, die in het algemeen geen bedrijfsvergroting konden verwezenlijken.

De bovenstaande beschouwingen wijzen alle wel op sterke onderlinge verschuivingen in de bedrijfsgrootten. Hoewel de bedrijfsgroottestructuur een vrij geleidelijke ontwikkeling te zien heeft gegeven mag geconstateerd worden dat een betrekkelijk grote "beweeglijkheid" van bedrijven en grond hierachter schuilgaat.

b. De eigendom- en pachtverhoudingen

Daar in het kader van de ruilverkaveling voor de verhouding tussen eigendom en pacht toch nauwkeurige kadastrale gegevens worden verzameld is er bij de enquête niet veel aandacht aan besteed (zie grafiek 17).

De totale oppervlakte pachtgrond is iets kleiner dan de oppervlakte in eigendom. Op de kleinste bedrijven is het percentage eigendom het grootst. In deze grootteklasse zijn ook de meeste zuivere eigendomsbedrijven. Dit is niet zo vreemd, daar vele boeren kans hebben gezien juist door grond bij te pachten hun bedrijf te vergroten. In Doezum wordt in verhouding iets meer pachtgrond aangetroffen dan in de andere delen van het blok.

Van de bedrijven met meer dan 50% pachtgrond zijn in de meeste gevallen de gebouwen eigendom van de bedrijfsleider. Bij de bedrijven die alle grond pachten zijn op enkele uitzonderingen na de gebouwen ook gepacht.

Het pachten van grond zonder pachtcontract komt nog veel voor. In ongeveer een derde van de gevallen bleek geen pachtcontract te bestaan. Hierbij waren gevallen, waar de hele boerderij zonder contract was gepacht. Het is zeer de vraag of in alle gevallen waarin werd opgegeven, dat wel contracten aanwezig waren, deze ook aan de wettelijke eisen voldeden.

Slechts enkele van de geënquêteerde bedrijfshoofden bleken grond te verpachten. Dit betreft in de meeste gevallen grond, die buiten het blok ligt. In verschillende gevallen zal dus de afstand van de boerderij tot deze grond relatief groot zijn.

c. Cultuurtechnische toestand

De externe produktie-omstandigheden in Zijlroe zijn in vele opzichten ongunstig. Het is met name de waterbeheersing

die veel te wensen overlaat.

De grondsoort vertoont verscheidene variaties. Het grootste deel van het blok bestaat uit zandruggen met daartussen klei- of laagveenafzettingen. In het uiterste zuiden liggen enkele heideveld- en veenontginningen. De zandruggen liggen hoger dan de klei- en veenstroken; het gebied is derhalve niet vlak. Een goede waterbeheersing is hierdoor moeilijk. Verdroging van de hoger liggende zandgronden kan samengaan met wateroverlast in de veengebieden, met name rondom Doezum. Een ingrijpende reorganisatie van het afwateringssysteem zal dan ook noodzakelijk zijn om de waterbeheersing te verbeteren.

De ontsluiting van de landbouwgronden is vooral in het noordelijke deel van het blok slecht (zie kaart 2). In Opende is in het kader van aanvullende werkgelegenheidsprojecten de laatste jaren een grote vooruitgang in de landbouwkundige ontsluiting bereikt. De interlokale verkeersontsluiting is redelijk goed te noemen: Grootegast-Lutjegast en Opende zijn door provinciale wegen met Groningen verbonden. Opende heeft ook verbindingen met Surhuisterveen en Drachten.

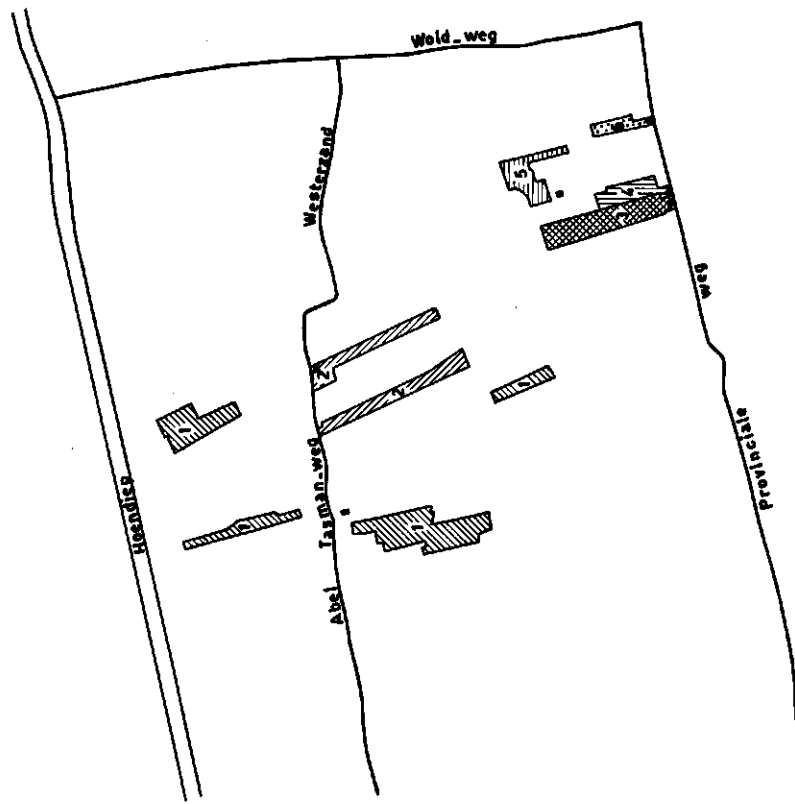
De verkavelingstoestand in enge zin (aantal en grootte van de kavels) vormt geen bijzonder knelpunt. Ter illustratie is op de kaarten 13A en 13B de verkavelingstoestand van een aantal bedrijven in beeld gebracht. De kavelvormen en de bereikbaarheid, c.q. verspreide ligging, laten nog wel te wensen over, zoals blijkt uit deze voorbeelden. De meeste bedrijven hebben ten minste één kavel bij huis liggen. In het algemeen staan de boerderijen verspreid, zij het langs de (voornaamste) wegen. Verplaatsing van bedrijven met het oog op een verbetering van de verkaveling is derhalve in het algemeen niet noodzakelijk. Wanneer om andere redenen tot (her)bouw van boerderijen wordt overgegaan kan uiteraard de verplaatsing een nog betere situatie mogelijk maken.

d. Produktieplan, bedrijfsvoering en bedrijfsoutillage

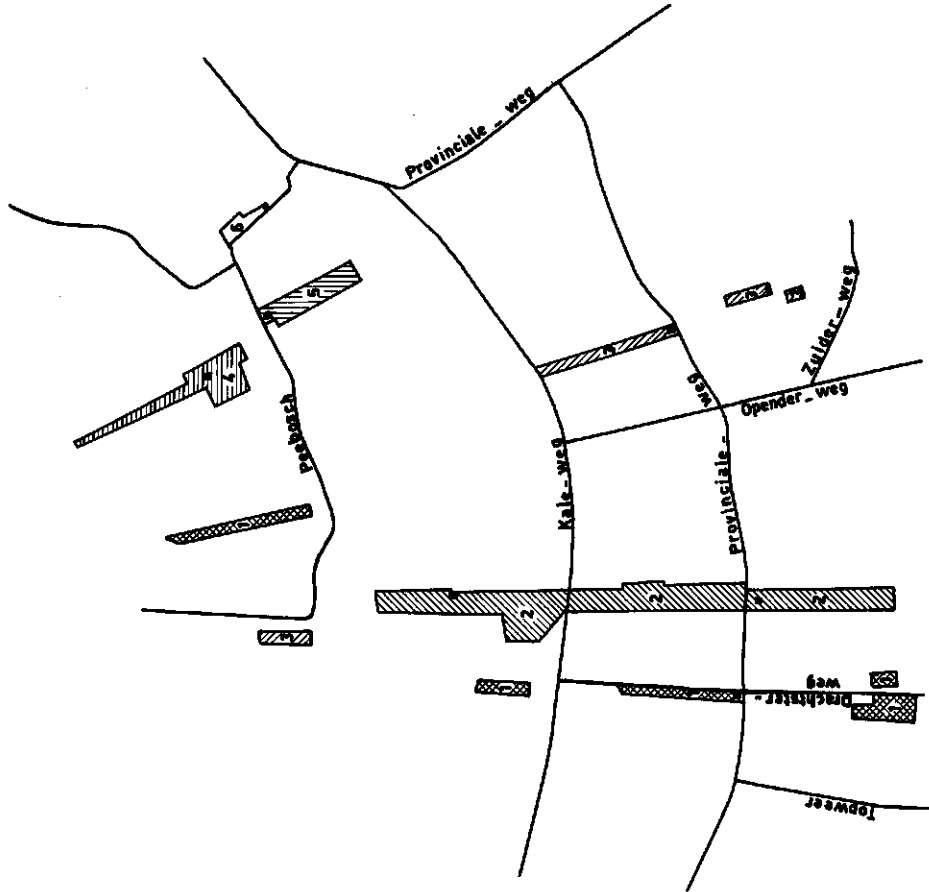
Het navolgende is in het bijzonder van betekenis voor de voorlichtingsdiensten en het streekverbeteringswerk. Wanneer de boeren na afloop van de ruilverkaveling een zo goed mogelijk gebruik van de nieuwe situatie willen maken zal een aanpassing van produktieplan, bedrijfsvoering en bedrijfsoutillage zeker noodzakelijk zijn. Een goed inzicht in de huidige situatie is daarom vereist.

Produktieplan en bedrijfstype

In dit gebied ligt het accent op het grasland en de



— VERHARDE WEGEN



— VERHARDE WEGEN

CULTUURGROND EN VEEBEZETTING (A. EN B. BEDRIJVEN)

LUTJEGAST _ GROOTEGAST

93 BEDRIJVEN
1081 ha CULTUURGROND
GEM. GROOTTE 11.6 ha



XXXXXX
XXXXXX
XXXXX
XXXXXX
XXXXXX
XXX

DOEZUM

53 BEDRIJVEN
469 ha CULTUURGROND
GEM. GROOTTE 8.8 ha



XXXXXX
XXXXXX
XXXXXX
XXXXX

OPENDE

150 BEDRIJVEN
1345 ha CULTUURGROND
GEM. GROOTTE 9.0 ha



XXXXXX
XXXXXX
XXXXXX
XXXXX

- GRASLAND
- VOEDERBIETEN
- AARDAPPELEN
- GRANEN

- X 1 MELKKOE
- x 1 ST. JONGVEE
- 1 MESTVARKEN
- 1 FOKZEUG
- 10 LEGHENNEN

IN GRAFIEK :
GEMIDDELDE AANTAL
PER BEDRIJF

rundveehouderij. In tabel 11 zijn enige kengetallen over de cultuurgrond en de veebezetting opgenomen voor de geënkquêteerde bedrijven in het ruilverkavelingsblok en enkele landbouwgebieden.

Tabel 11

CULTUURGROND EN VEEBEZETTING

Gebied	% cultuurgrond in gebruik als			Aantal melk- koeien per 100 ha gras- land+kunstw.	Per 100 melk- koeien:aantal		Per bedrijf aantal			Opp.voeder- bieten per melkkoe in aren
	bouw- land	gras- land	tuin- grond		kalve- ren	pinken	mest- varkens	fok- zeugen	leg- hennen	
Opende	87	13	-	128	44	40	2,5	0,5	47	1,12
Doezum	97	3	-	117	48	42	1,3	0,9	44	0,32
Lutjegast-Grootegast	93	7	0	111	45	49	1,0	0,6	37	0,74
Zijlroe	91	9	0	125	45	44	1,9	0,6	44	0,84
Gemeente Grootegast	88	12	0	130	39	44	1,6	0,7	46	1,15
Landbouwgebied:										
Zuidelijk Wester- kwartier	86	14	0	131	42	45	1,7	1,7	38	1,52
Centrale Weidestreek	79	20	1	118	31	36	0,4	0,1	13	0,71
Friese Wouden	93	7	0	113	40	39	2,3	0,7	23	0,71

Wat betreft het percentage grasland vertoont het ruilverkavelingsgebied meer overeenkomst met de Friese Wouden dan met het Groninger Zuidelijk Westerkwartier. De melkveebezetting is echter in Zijlroe nog hoger dan in de Friese Wouden. Voor het overige zijn de verschillen tussen de gebieden niet erg groot. Varkens en kippen zijn, zoals bekend, op de bedrijven in het noordelijke zandgebied slechts van ondergeschikt belang.

Het bedrijfstype in Zijlroe is het weidebedrijf met trekken van het gemengde zandbedrijf (zie grafiek 18).

Het bedrijfstype lijkt op het eerste gezicht vrij simpel en eenvormig. Bij nadere bestudering blijken echter tal van bedrijven van het gemiddelde beeld af te wijken. Er is daarom gepoogd door het aanleggen van een paar gedetailleerde maatstaven een aantal varianten op het algemene bedrijfstype op te sporen.

In eerste instantie is onderscheid gemaakt tussen bedrijven met veel bouwland (10 - 25% van de totale bedrijfsoppervlakte) en bedrijven met weinig (<10%) bouwland. Vervolgens is de intensiteit van de rundveehouderij beschouwd (laag = minder dan 110 melkkoeien per 100 ha grasland en kunstweide; gemiddeld = 110 - 140 melkkoeien; hoog = meer dan 140 melkkoeien). Als derde maatstaf is het al of niet in betekende mate voorkomen van varkens en/of kippen genomen.

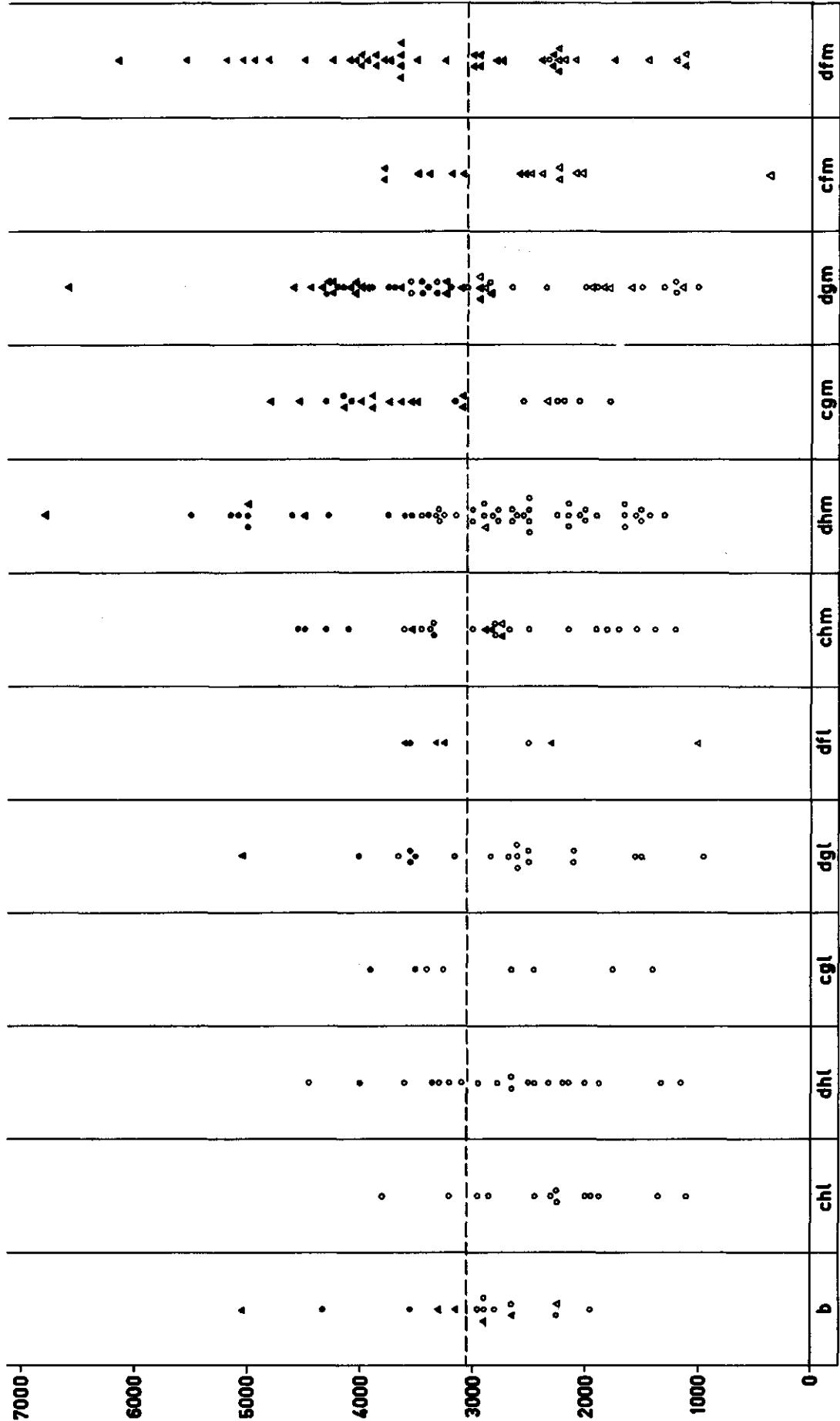
De met behulp van deze criteria onderscheiden varianten op het bedrijfstype zijn in grafiek 19 in beeld gebracht. De grafiek geeft voor elke variant uiteraard een gemiddeld bedrijfsplan weer. Binnen de varianten is nog weer een aanzienlijke spreiding over de bedrijfsgrootte mogelijk. Hier van geeft grafiek 20 een beeld.

Ook het berekende arbeidseffect (zie hoofdstuk III Ee) loopt binnen en tussen de bedrijfstypevarianten sterk uiteen (zie grafiek 21). Deze grafiek laat echter tevens zien dat de belangrijkste oorzaak van de verschillen in arbeidseffect voor de individuele bedrijven gelegen moet zijn in een te groot arbeidsaanbod op deze bedrijven. Hierop wordt in hoofdstuk III Ee verder ingegaan.

In grafiek 20 is voor elke bedrijfstypevariant behalve de grootte van de bedrijven in ha ook het arbeidseffect en de arbeidsbezetting per ha globaal aangegeven (door namelijk een onderscheid aan te brengen in de bedrijven met een arbeidseffect en een arbeidsbezetting boven of beneden het gemiddelde voor het gehele gebied). Bestudering van deze grafiek leert dat de bedrijven met een relatief laag arbeidseffect vooral in de kleinere grootteklassen voorkomen, doch dat hier ook bijna steeds de arbeidsbezetting relatief hoog is. Dit geldt voor alle bedrijfstypevarianten. Wel blijkt dat de varianten, waarin bijna uitsluitend kleine bedrijven voorkomen, relatief lage arbeidseffecten hebben. Deze bedrijven hebben dus een niet voldoende aan hun specifieke omstandigheden (geringe oppervlakte, hoge arbeidsbezetting) aangepast bedrijfsplan. Vergelijk bijv. variant chl met cgm. Hier ligt de kern van de moeilijkheden die dergelijke bedrijven ondervinden. Wanneer de arbeidsbezetting niet verder kan worden verlaagd, zullen deze bedrijven bij gelijkblijvend bedrijfsplan alleen door vergroting gezond gemaakt kunnen worden. Zonder vergroting zal een verschuiving naar een ander bedrijfsplan ook verbetering kunnen brengen; het blijkt echter dat de kleine bedrijven in de andere varianten ook door een te grote arbeidsbezetting een te laag arbeidseffect hebben. In verreweg de meeste gevallen is de te hoge arbeidsbezetting het knelpunt, omdat deze niet beneden één man kan dalen.

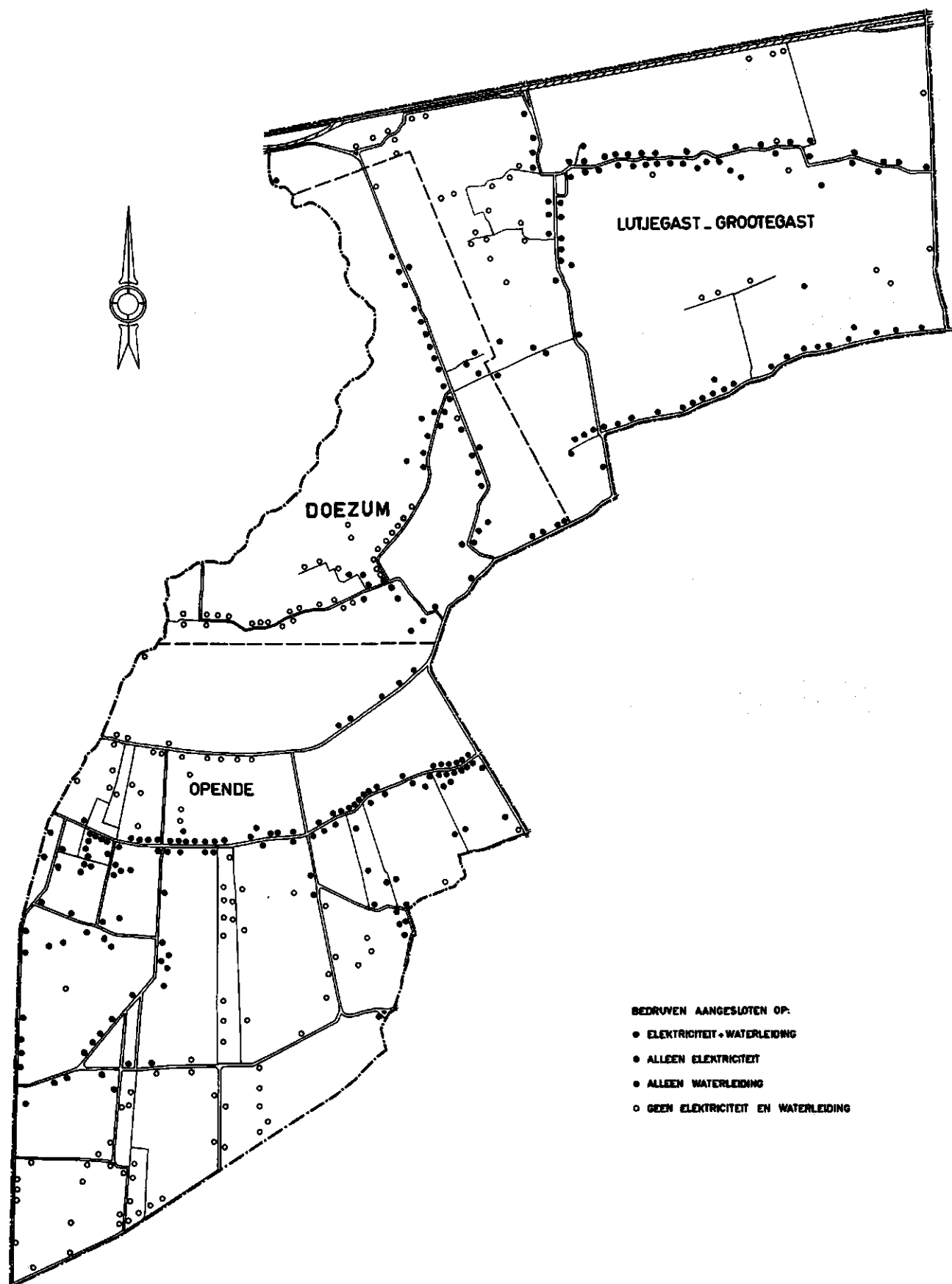
Uit deze beschouwingen moge blijken welke betekenis de onderscheiding van de bedrijfstypevarianten heeft voor de bespreking van het vraagstuk van de te kleine bedrijven. De vergroting van de te kleine bedrijven (qua oppervlakte en omvang), die in hoofdstuk IV Cc behandeld zal worden, moet namelijk van de situatie van de bestaande bedrijven uitgaan. De opstelling van bedrijfsmodellen ten dienste van het bij de bedrijfsvergroting te voeren beleid maakt gebruik van deze varianten.

ARBEIDSEFFECT IN stu./vak **ARBEIDSEFFECT EN BEDRUFSTYPEVARIANTEN** GRAFIEK 21



o ha/vak BOVEN HET GEMIDDELTE
 stu/ha BOVEN HET GEMIDDELTE
 Δ ha/vak ONDER HET GEMIDDELTE
 stu/ha ONDER HET GEMIDDELTE

----- GEMIDELD ARBEIDSEFFECT
 IEDER TEKENTJE STELT EEN BEDRUF VOOR



Bedrijfsvoering en bedrijfsoutillage

Ten aanzien van de bedrijfsvoering en de interne produktie-omstandigheden valt er in het gebied nog veel te verbeteren. Verscheidene onderdelen van de bedrijfsvoering kunnen reeds onmiddellijk de nodige aandacht krijgen, terwijl andere vooral na de verbetering van de externe produktie-omstandigheden met vrucht kunnen worden aangepakt.

De melkveehouderij is de belangrijkste inkomstenbron op de bedrijven in Zijlroe. De kwaliteit van de veestapel kan echter nog worden opgevoerd. Varkens- en kippenhouderij zijn van zeer ondergeschikte betekenis. Ook het bouwland staat geheel ten dienste van de veehouderij. Gegevens over de bemestingstoestand van gras- en bouwland laten zien, dat nog verbeteringen mogelijk zijn; vooral een meer overwichtige bemesting verdient aanbeveling.

De mechanisatiegraad van de bedrijven kan zeker nog worden opgevoerd; uiteraard zal verbetering van de ontsluiting en van de waterbeheersing hiertoe belangrijk kunnen bijdragen. Het huidige peil van motorisatie is nog zeer laag.

Reeds bij eerste kennismaking met het gebied valt in het oog dat de meeste boerderijen bestaan uit verschillende bedrijfsgebouwen, die al of niet doelmatig op het erf gegroepeerd zijn. Men heeft in de loop der jaren veel aan de gebouwen vertimmerd en nieuwe schuren bijgebouwd. De gebouwen zijn als het ware moegegroeid met het bedrijf. Voor algehele vernieuwing hebben de middelen veelal ontbroken. De toestand van de bedrijfsgebouwen laat dan ook veel te wensen over. De veestalling is op vele bedrijven vrij primitief. Ruimte voor het bewaren van produkten is er op de meeste bedrijven onvoldoende. De indeling en doelmatigheid van de gebouwen is hierbij nog niet eens in beschouwing genomen.

Wat betreft de aansluiting op openbare nutsvoorzieningen (waterleiding en elektriciteit) mag worden verwezen naar kaart 14. Grote delen van het ruilverkavelingsblok zijn nog van water en licht verstoken. De elektriciteitsaansluitingen liggen alleen langs de belangrijkste wegen.

Peil van bedrijfsvoering

Ten einde een algemene indruk van het peil van de bedrijfsvoering te krijgen is voor alle geënquêteerde A- en B-boeren een index berekend die aangeeft in welke mate een aantal door de Landbouwvoorlichtingsdienst aanbevolen werkwijzen toepassing vinden. Deze index is speciaal voor het in dit gebied gangbare bedrijfstype ontworpen en getoetst. De gevonden cijfers in tabel

12 hebben dus geen absolute betekenis, maar bieden slechts de mogelijkheid tot het onderling vergelijken van enkele groepen binnen het gebied.

Uit de gegevens blijkt dat vooral de jongere boeren meer moderne methoden toepassen en daarmee, wat men zou kunnen noemen, een hoger peil van bedrijfsvoering bereiken. Verder is duidelijk dat de bedrijfjes beneden 5 ha vrij sterk achterblijven. Een vergelijking tussen de dorpen als geheel leert dat het op deze wijze gemeten niveau in Opende iets boven de andere dorpen ligt.

Tabel 12

PEIL VAN BEDRIJFSVOERING

	Gemiddelde score x)	Aantal ge-enquêteerden
Bedrijfsgrootteklasse:		
1 - 5 ha	3,2	59
5 - 10 ha	4,3	111
10 - 15 ha	4,4	56
15 - 20 ha	4,1	30
20 - 25 ha	4,1	19
≥ 25 ha	4,7	17
Loeftijd van de boer:		
< 35 jaar	4,9	32
35 - 44 jaar	4,8	61
45 - 54 jaar	4,0	93
55 - 64 jaar	3,7	85
≥ 65 jaar	2,6	21
Opende	4,7	148
Doezum	3,2	53
Lutjegast/Grootegast	3,6	91
Gemiddelde van alle geënquêteerden	4,1	292

x) Maximaal te behalen score = 13,0
Minimumscore = 0

e. De factor arbeid

De factor arbeid op landbouwbedrijven staat doorgaans in het middelpunt van de belangstelling. Dit geldt in het bijzonder voor de gezinsbedrijven, waar de arbeid door het gezin geleverd wordt.

In het navolgende zal de term arbeidsbezetting worden gehanteerd wanneer het gaat over de personen die op een bedrijf werken en de term arbeidsaanbod wanneer de hoeveelheid geleverde arbeid wordt bedoeld (deze wordt in zg. volwaardige arbeidskrachten gemeten). Tenslotte zal een confrontatie van arbeidsbehoefte en arbeidsaanbod plaats hebben waarmee gepoogd zal worden de doelmatigheid van de arbeidsaanwending te karakteriseren.

Arbidsaanbod en arbeidsbezetting

Reeds meermalen werd in dit rapport gewag gemaakt van het feit dat in dit gebied in hoofdzaak de gezinsleden de arbeid op de landbouwbedrijven leveren.

Tabel 13

HET ARBEIDSAANBOD

	Aantal bedrij- ven	% van het arbeidsaanbod geleverd door					
		mann.be- drijfs- hoofden	echtge- noten	meewerkende		andere inw.fam. leden	vreemde arbeids- krachten
				zoons	dochters		
A en B	296	55	8	19	3	3	12
C	82	42	28	21	2	5	2
D	44	60	11	18	3	0	8

Slechts 12% van de arbeid wordt door vreemde arbeidskrachten verricht. Elders op de zandgronden komen nog lagere percentages voor, doch het is duidelijk dat de arbeid van gezinsleden veruit de belangrijkste is. Het aandeel van de meewerkende kinderen is niet hoog in vergelijking met andere zandgebieden in ons land. De tabel toont ook duidelijk een ander belangwekkend aspect: op de bedrijfjes van C-grondgebruikers wordt een groot deel van het werk gedaan door de vrouw. Het werk van de echtgenoten bestaat vooral in het meehelpen bij het melken en soms bij het hooien. Op de boeren-

bedrijven is haar aandeel in de werkzaamheden echter niet bijzonder hoog. Deze tabel, die uiteraard globale gemiddelden geeft, vat onder vreemde arbeidskrachten losse en vaste tezamen. Op 27% van alle bedrijven wordt (weleens) met vreemde arbeidskrachten gewerkt. In de meeste gevallen zijn dit echter slechts werkzaamheden in de drukke tijd. Op de geënquêteerde bedrijven werden in totaal slechts ± 50 landarbeiders geteld.

Op de onderzochte bedrijven loopt de verhouding tussen de hoeveelheid arbeid die door de boer, zijn vrouw of de kinderen wordt geleverd, natuurlijk nogal uiteen. Wanneer de bedrijven worden ingedeeld naar de verschillende wijzen waarop de arbeidsbezetting kan zijn samengesteld, ontstaat het beeld van tabel 14. Het aantal bedrijven waar al het werk door het bedrijfshoofd alleen moet worden gedaan is verreweg het grootst.

Tabel 14

BEDRIJVEN INGEDEELD NAAR DE SAMENSTELLING
VAN DE ARBEIDSBEZETTING

	Aantal bedrijven								to- taal
	met arbeid geleverd door bedrijfshoofd met hulp(evt.) van echtgen. en/of andere inw.fam. leden								
	zonder meewer- kende kinderen		alleen met mee- werkende dochteren		al of niet met hulp van dochteren en met				
					één meewer- kende zoon		meer meewer- kende zoons		
	I	II	I	II	I	II	I	II	
1 - 5 ha	39	6	5	-	10	1	-	-	61
5 - 10 ha	61	10	9	2	23	1	5	-	111
A- en B- 10 - 15 ha	20	12	2	-	15	2	5	-	56
bedrijven 15 - 20 ha	1	12	-	3	9	2	4	-	31
20 - 25 ha	-	9	-	1	1	4	3	1	19
≥ 25 ha	-	9	-	-	2	1	3	3	18
Alle A- en B-bedrijven	179		22		71		24		296
Alle C-bedrijven	63		2		16		1		82
Alle D-bedrijven	32		1		10		1		44

I = zonder enige verdere hulp

II = met hulp van vreemde arbeidskrachten

Daar de hulp van vreemde arbeidskrachten in de meeste gevallen van slechts zeer tijdelijke aard is (een paar weken in drukke tijden) mogen voor een globaal overzicht van de samenstelling van de arbeidsbezetting de bedrijven met en zonder vreemde hulp worden samengeteld. (zie de onderste regels in tabel 14). De tabel laat ook zien dat er onder de grotere bedrijven meer bedrijven met meewerkende kinderen zijn dan onder kleinere; dit ligt ook voor de hand.

Van veel meer betekenis is in dit verband echter de vraag hoe groot het arbeidsaanbod per bedrijf is, uitgedrukt in z.g. volwaardige arbeidskrachten (v.a.k.). Elke op het bedrijf gedurende een jaar geleverde arbeid wordt daartoe omgerekend in een percentage van de hoeveelheid arbeid die een volwassen man gedurende een jaar levert. (Met deze omrekeningsmethode is ook de tabel 13 tot stand gebracht.)

Voor alle A- en B-bedrijven is nagegaan hoe groot het arbeidsaanbod in v.a.k. was en hoe de arbeidsbezetting was samengesteld. Bijna driekwart van de bedrijven kon in een van de in tabel 15 opgenomen groeperingen naar aard van arbeidsbezetting worden ondergebracht (het volledige overzicht is in bijlage XV te vinden). Het resterende kwart van de bedrijven vertoonde vrij sterk afwijkende arbeidsbezettingen en kan hier verder buiten beschouwing blijven.

Tabel 15

ARBEIDSBEZETTING EN ARBEIDSAANBOD

Samenstelling van de arbeidsbezetting (de meest voorkomende groepen omvat- tende 74% van alle A- en B-bedrijven)	Aantal A-en B- bedr.	Arbeidsaan- bod in v.a.k. (spreiding)	Gemiddeld arbeidsaan- bod in v.a.k. per bedrijf
Bedrijfshoofd alleen	30	< 0,8 - 1,2	0,88
Bedrijfshoofd met één zoon	19	1,0 - 2,0	1,55
Bedrijfshoofd met vrouw of dochter	83	0,8 - 1,6	1,17
Bedrijfshoofd met één zoon en vrouw of dochter	32	0,8 - 2,4	1,68
Bedrijfshoofd alleen met hulp van vreemde arbeidskrachten	24	0,8 - 2,2	1,68
Bedrijfshoofd met vrouw of dochter en vreemde arbeidskrachten	32	1,0 - 3,0	1,96

Naar aanleiding van deze tabel een enkel woord over de termen "een- en tweemansbedrijf" en "vader-zoon-bedrijf".

Bij het hanteren van de term "eenmansbedrijf" wordt dikwijls onvoldoende stilgestaan bij de vraag of bedoeld wordt dat slechts één persoon op het bedrijf werkt of dat het arbeidsaanbod op het bedrijf 1 volwaardige arbeidskracht bedraagt. De opvatting van het begrip "vader-zoon-bedrijf" gaat uit van de gedachte dat vader en zoon op het bedrijf werken, doch de totale omvang van het arbeidsaanbod in v.a.k. wordt in het midden gelaten x). Het blijkt nu dat "een-(v.a.k.)mansbedrijven" niet zoveel voorkomen, evenmin als "tweemansbedrijven" en dat de arbeidsbezetting op deze bedrijven in verscheidene gevallen uit meer dan een of twee personen kan bestaan. Het begrip "vader-zoon-bedrijf" zoals wij het hier hebben opgevat is zelfs heel vaag, wanneer het over de omvang van het arbeidsaanbod gaat. Bedrijven, waar het bedrijfshoofd met een meewerkende zoon het bedrijf voert (met daarnaast meewerkende vrouw en andere arbeidskrachten), komen voor in de arbeidsaanbodklassen van 0,8 v.a.k. tot 2,4 v.a.k. De meest voorkomende arbeidsbezetting is die van de boer alleen met hulp van zijn vrouw (of dochter). Dit type komt relatief het meest voor op de kleine bedrijven van jonge boeren.

De oorzaken van de spreiding moeten worden gezocht in het feit dat door tal van omstandigheden een op het bedrijf werkende persoon niet als een volwaardige, dat is 100% v.a.k., kan worden beschouwd (invaliditeit, slechts gedurende beperkte tijd meewerkend, enz.). Bij de enquête is dit steeds zo nauwkeurig mogelijk nagegaan. Het aanbod in v.a.k. geeft dus de werkelijk geleverde arbeid zo goed mogelijk aan. De cijfers voor het arbeidsaanbod in v.a.k. versluieren echter in zekere zin de situatie van de arbeidsbezetting op de bedrijven. Bij de hantering van de arbeidsaanbodgegevens dient hiermee dus wel rekening te worden gehouden.

Het arbeidseffect

Wanneer het arbeidsaanbod op de bedrijven geconfronteerd wordt met de genormeerde arbeidsbehoefte, is het duidelijk dat een maatstaf wordt verkregen voor de doelmatigheid van de arbeidsaanwending. Door deling van de genormeerde arbeidsbehoefte door het arbeidsaanbod wordt het z.g. arbeidseffect

x) Een geheel ander betoog ontstaat uiteraard wanneer men de term vader-zoon-bedrijf wil reserveren voor een bedrijf waar werk moet zijn voor twee volwaardige arbeidskrachten.

verkregen. Dit kengetal geeft dus aan hoeveel via arbeidsnormen omgerekende produktie-eenheden op het bedrijf door één man bediend worden. Men kan het als een maat voor de produktiviteit van de arbeid beschouwen. Wanneer het arbeidseffect laag ligt, dan wil dat zeggen dat een arbeidskracht (v.a.k.) in vergelijking met goed geleide bedrijven een gering aantal produktie-eenheden bedient.

Uiteindelijk wordt het resultaat van de arbeid het beste gemeten aan het arbeidsinkomen. In de opzet van een onderzoek als het onderhavige past echter niet een meting van het arbeidsinkomen op de bedrijven. Uit tal van L.E.I.-onderzoekingen is evenwel gebleken dat verschillen in arbeidsinkomen voor een belangrijk deel verklaard kunnen worden door verschillen in arbeidseffect. Het arbeidseffect is dus een zeer belangrijk kengetal in de beoordeling van bedrijven. Met behulp van het arbeidseffect wordt vooral de factor arbeid beoordeeld, welke factor op de gezinsbedrijven van grote betekenis is.

In de eerste plaats zullen enkele resultaten vermeld worden van de berekening van het arbeidseffect voor groepen bedrijven. Het arbeidseffect van de bedrijven in Opende en Doezum ligt duidelijk lager dan in Lutjegast-Grootegast (zie tabel 16).

Tabel 16

ARBEIDSEFFECT

	Beroeps- groep	Arbeidsbehoefte in st.u.		Arbeidsaanbod in v.a.k.		Arbeids- effect in st.u. per v.a.k.
		per bedr.	per ha	per bedr.	per ha	
Opende	} A en B	4478	499	1,57	0,17	2856
Doezum		4460	505	1,55	0,18	2885
Lutjegast- Grootegast		5684	489	1,66	0,14	3432
1 - 5 ha	} A en B	2084	749	1,08	0,39	1933
5 - 10 ha		3529	542	1,38	0,21	2559
10 - 15 ha		5649	506	1,63	0,15	3471
15 - 20 ha		7031	456	2,10	0,14	3341
20 - 25 ha		9110	460	2,44	0,12	3727
≥ 25 ha		11691	402	2,75	0,09	4255
Alle bedrijven	A en B	4854	496	1,59	0,16	3049
Alle bedrijven	C	1393	589	0,58	0,25	2399
Alle bedrijven	D	1207	506	0,62	0,26	1954

Het niveauverschil tussen de dorpen hangt echter samen met het verschil in bedrijfsgroottestructuur tussen de dorpen. Berekening van het arbeidseffect voor verschillende grootteklassen laat zien dat met het groter worden der bedrijven het arbeidseffect toeneemt. De grotere bedrijven hebben dus kennelijk een doelmatiger arbeidsaanwending weten te bereiken dan de kleinere bedrijven.

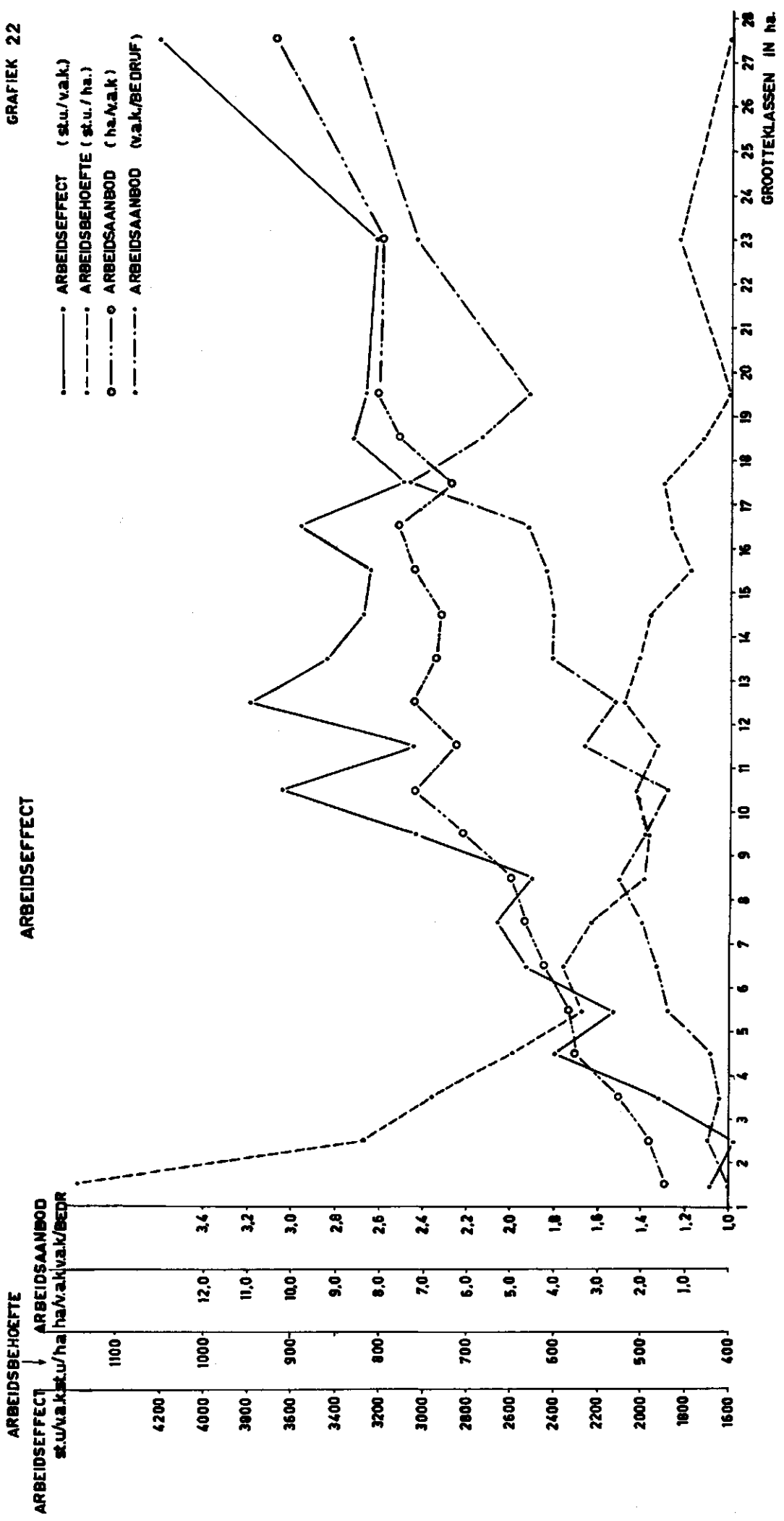
In grafiek 22 is het verloop van arbeidseffect, arbeidsbehoefte en arbeidsaanbod uitgezet voor groepen bedrijven van verschillende grootte. Deze grafiek laat zien dat bij de gevolgde berekeningswijze de verschillen in arbeidseffect vooral op de grotere bedrijven zeer sterk samengaan met verschillen in arbeidsaanbod. Een groot arbeidsaanbod verlaagt het arbeidseffect. Op de allerkleinste bedrijven is het arbeidsaanbod lager dan op de grotere (zie grafiek 22). Het kan echter niet onbeperkt dalen, al is ons uit tabel 15 reeds gebleken dat het wel beneden 0,8 v.a.k. kan komen. De arbeidsbezetting is toch altijd minstens één persoon. Op de kleine bedrijven is het arbeidsaanbod van de aanwezige minimumarbeidsbezetting dus te hoog. Het arbeidseffect daalt dan aanzienlijk. Deze daling treedt op ondanks het feit dat door een intensieve bedrijfsvoering op deze bedrijven getracht is de arbeidsbehoefte hoog op te voeren. Op de kleine bedrijven is het aantal onproduktieve uren altijd relatief hoger dan op grotere bedrijven. Het is op kleine bedrijven dus niet te vermijden dat de arbeidsefficiëncy (gemeten in het arbeidseffect) lager ligt dan op grotere bedrijven. Bovendien heeft de mechanisatie op de grotere bedrijven, zuiver technisch gezien, meer mogelijkheden, waardoor het arbeidsaanbod op deze bedrijven lager kan zijn en het arbeidseffect dus hoger.

Het voornaamste knelpunt is het arbeidsaanbod op de bedrijven. Dit bepaalt in hoge mate het arbeidseffect en dus het bedrijfsresultaat.

Dat niet bij voorbaat uitgesloten moet worden geacht, dat bedrijven op een kleine oppervlakte toch een goed arbeidseffect bereiken in vergelijking met grotere bedrijven, moge blijken uit tabel 17.

De bedrijven die een zeer laag arbeidseffect hebben zijn hier vergeleken met die bedrijven die een zeer hoog arbeidseffect hebben (hiervoor zijn de vrij willekeurige grenzen < 2300 en ≥ 3900 st.u./v.a.k. gekozen). De eerste zou men slechte, de laatste goede bedrijven kunnen noemen. Het blijkt nu dat de goede groep een aantal, zij het weinig, kleine bedrijven omvat. Deze bedrijven zijn dus in een goede aanpassing van arbeidsbehoefte aan arbeidsaanbod geslaagd. Het zijn 1-v.a.k. bedrijven met een hoge intensiteit. Verreweg de meeste kleine bedrijven behoren evenwel tot de bedrijven met zeer

GRAFIEK 22



Tabel 17

ARBEIDSAANBOD OP RELATIEF GOEDE EN RELATIEF SLECHTE BEDRIJVEN

	Slechte bedrijven arbeidseffect <2300 st.u. per v.a.k.					Goede bedrijven arbeidseffect ≥3900 st.u. per v.a.k.				
	aantal bedrij- ven	arbeidsaan- bod in v.a.k.		arb.be- hoeft per ha cult.gr. in st.u.	arb.- effect in st.u. per v.a.k.	aantal bedrij- ven	arbeidsaan- bod in v.a.k.		arb.be- hoeft per ha cult.gr. in st.u.	arb.- effect in st.u. per v.a.k.
		per be- drijf	per ha cult.- grond				per be- drijf	per ha cult.- grond		
1-5 ha	44	1,14	0,41	682	1665	1	0,70	0,16	633	4026
5-10 ha	33	1,82	0,29	500	1736	9	0,97	0,13	560	4276
10-15 ha	2	1,86	0,16	358	2273	21	1,33	0,12	509	4416
15-20 ha	2	2,85	0,18	405	2261	7	1,46	0,10	460	4793
20-25 ha	-	-	-	-	-	8	2,14	0,11	501	4464
≥ 25 ha	-	-	-	-	-	12	2,40	0,09	416	4709
Totaal	81	1,47	0,31	541	1748	58	1,61	0,10	473	4540

laag arbeidseffect. Deze hebben een te hoog arbeidsaanbod en/of een te lage arbeidsbehoefte (te extensief).

Het komt er nu op aan te zoeken naar nog meer kenmerken die deze groepen gemeen hebben.

Voor globale vergelijkingen zijn de bedrijven ingedeeld in drie groepen, te weten de bedrijven met een laag arbeidseffect (< 2700 st.u./v.a.k.), met een gemiddeld arbeidseffect (2700 - 3500 st.u./v.a.k.) en met een hoog arbeidseffect (≥ 3500 st.u./v.a.k.). Het gemiddelde arbeidseffect voor alle A- en B-bedrijven is 3049 st.u./v.a.k., zodat met deze driedeling de uitersten duidelijk zijn afgezonderd. Er werd reeds op gewezen dat zowel de arbeidsbehoefteberekening als de arbeidsaanbodberekening genormaliseerd is, wat bij groepsgemiddelden geen bezwaren oplevert, doch bij individuele hantering te grote spreiding kan geven. Wanneer wij de bedrijven met een hoog arbeidseffect weer de betere bedrijven mogen noemen (in het bijzonder ten aanzien van de arbeidsaanwending), dan blijkt bij deze globale vergelijking, dat de betere bedrijven gemiddeld een grotere oppervlakte hebben, gemiddeld een laag arbeidsaanbod van 11,1 v.a.k. per 100 ha hebben, een z.g. extensiever produktieplan hebben (geringer aantal st.u./ha), meer van vreemde arbeidskracht gebruik maken, minder onder de echte "vaderzoon-bedrijven" voorkomen en sterker gemechaniseerd zijn. De bedrijfshoofden op de betere bedrijven zijn gemiddeld jonger en

staan ook nog in het begin van de gezinscyclus. De index voor bedrijfsleiderscapaciteiten ligt op de betere bedrijven ook duidelijk hoger. Het peil van bedrijfsvoering (d.w.z. de mate waarin enkele aanbevolen methoden worden toegepast) blijkt geen samenhang met het arbeidseffect te vertonen. De onderlinge afhankelijkheid van deze kenmerken is natuurlijk groot en zij mogen daarom niet elk voor zich worden beschouwd.

Tenslotte zij nogmaals verwezen naar de grafieken 20 en 21 in hoofdstuk III Ed, waar de geënquêteerde bedrijven ingedeeld naar bedrijfstypevarianten zijn weergegeven. Het hiervoor gesignaleerde samengaan van een laag arbeidseffect met een hoog arbeidsaanbod en een geringe bedrijfsoppervlakte blijkt ook uit deze grafieken overduidelijk. Deze conclusie geldt overigens voor alle varianten.

In bijlage XX is een korte uiteenzetting opgenomen over een uitgevoerde factoranalyse. De in het voorgaande besproken feiten worden door deze analyse bevestigd en gekwantificeerd.

f. Een index voor de bedrijfsleiderscapaciteiten

De laatste jaren is men steeds meer tot de overtuiging gekomen, dat de verschillen tussen de capaciteiten van de boer als boer in sterke mate verantwoordelijk zijn voor de grote verschillen die men tussen bedrijven, die onder ongeveer gelijksoortige omstandigheden produceren, kan aantreffen.

Deze bedrijfsleiderscapaciteiten zijn daardoor steeds meer in de belangstelling gekomen. De verschillen tussen de boeren als bedrijfsleiders zijn echter moeilijk waar te nemen. Daarom is gezocht naar gegevens, die langs indirecte weg een indicatie van de capaciteiten van de boer zouden kunnen geven. Uit tal van onderzoekingen en uit de ervaring van landbouwvoorlichters zijn verschillende inzichten gegroeid ten aanzien van een aantal voorwaarden waaraan een goede boer moet voldoen. Deze voorwaarden of achterliggende factoren moet men wel goed onderscheiden van de bedrijfsvoering zoals die uiterlijk waarneembaar is. Het eerste zou men de capaciteit, het laatste de prestatie van de boer kunnen noemen.

In het volgende is een poging gedaan een index voor deze bedrijfsleiderscapaciteiten samen te stellen. Tabel 18 toont het resultaat van de berekening. De scores die aan de verschillende groepen zijn toegekend zijn eenvoudige rekenkundige gemiddelden.

Duidelijk is, dat de grotere boeren en de jongere boeren een betere score behalen. Ten aanzien van de leeftijd dient wel te worden opgemerkt dat de factor onderwijs in de index uiteraard ten gunste van de jonge boeren werkt: de ouderen

waren nu eenmaal niet in staat zoveel onderwijs te volgen als de jongere generatie.

Opmerkelijk is ook het samengaan van de scores met het arbeidseffect: de bedrijven waar het arbeidseffect hoog ligt hebben relatief hoog gewaardeerde bedrijfsleiders. Deze op zichzelf logische samenhang versterkt zowel de waarde van de index als die van het arbeidseffect als beoordelingsmaatstaf.

Tabel 18

INDEX VOOR DE BEDRIJFSLEIDERSCAPACITEITEN

		Aantal geënq. A- en B- bedrijven	Score x) (rekenk.ge- middelde)
Bedrijfs grootte	1 - 5 ha	56	4,4
	5 - 10 ha	111	6,5
	10 - 15 ha	56	7,8
	15 - 20 ha	30	8,6
	20 - 25 ha	19	8,3
	≥ 25 ha	17	7,8
Arbeidseffect in st.u. per v.a.k.	< 2000	51	4,5
	2000 - 3000	103	6,5
	3000 - 4000	84	7,8
	4000 - 5000	38	8,2
	≥ 5000	13	6,7
Leeftijd van de boer	< 35 jaar	31	7,8
	35 - 45 jaar	61	7,5
	45 - 55 jaar	94	6,8
	55 - 65 jaar	83	6,2
	≥ 65 jaar	20	4,8
Opende		145	6,7
Doezum		52	7,2
Lutjegast-Grootegast		92	6,7
Alle geënquêteerden		289	6,8

x) Maximale waarde van de score = 15,0
Minimale waarde = 0

Overigens valt het op dat de score voor de grootste bedrijven en de groep met het hoogste arbeidseffect iets lager is. De oorzaak hiervan zou misschien kunnen liggen in het feit, dat op de bedrijven met een zeer hoog arbeidseffect de arbeidsmethoden en -organisatie afwijken van het gemiddelde beeld van het gebied. Hierdoor meet de index op deze bedrijven niet hetzelfde als op "normale" bedrijven.

De behaalde scores in de index voor de bedrijfsleiderscapaciteiten zijn ook berekend voor de bedrijfstypevarianten, ten einde na te gaan of een bepaalde variant ook relatief hoog gewaardeerde bedrijfsleiders zou hebben. Opmerkelijk was dat de bedrijven, die het verst afwijken van het weidebedrijfstype (de gemengde bedrijven: code b) de hoogste score behaalden. Voor het overige vertonen de verschillen in de scores niet een duidelijke samenhang met de onderscheidene varianten van het weidebedrijf.

F. De toestand van woningen en huishouding

De woningtoestanden in het Zuidelijk Westerkwartier zijn slecht. Hierover bestaat weinig verschil van mening bij degenen die tot oordelen bevoegd zijn. De woningtoestanden waren onder meer van invloed bij de aanwijzing van de industriële ontwikkelingsgebieden in 1952. In de z.g. streekverbeteringsgebieden wordt eveneens grote aandacht geschonken aan de woningen.

Een onderzoek naar de toestand van woning en huishouding was dan ook alleszins op zijn plaats.

De uitwerking van de gegevens over de toestand van woning en huishouding werd verricht door mej. F.A. Bosma, onder leiding van mej. ir. G. van Randen m.sc. (Stichting Landbouwhuishoudkundig Onderzoek te Wageningen).

Door middel van een drietal indices is gepoogd een aantal aspecten van woning en huishouding te typeren. Deze drie indices zijn:

- a. de gezinsruimte,
- b. de huishoudruimte,
- c. de huishoudelijke outillage.

De indices a en b tezamen kan men als een index voor de ruimte in de woning beschouwen.

Voor elk dorp en voor het ruilverkavelingsgebied als geheel werden rekenkundig gemiddelde scores berekend voor de drie aspecten (zie tabel 19).

De huishoudelijke outillage is uiteraard afhankelijk van de aanwezigheid van waterleiding en elektriciteit. Deze score

Tabel 19

INDEX VOOR WONING EN HUISHOUDING

	Gezins- ruimte	Huis- houd- ruimte	Ruimte in de woning	Huish.outillage:woningen			Aantal geënqué- teerden
				met elektr. en water- leiding	met al- leen elektr.	zonder waterl. en elektr.	
Opende	17	9	26	21	20	17	188
Doezum	17	9	26	22	21	17	73
Lutjegast- Grootegast	18	10	28	21	21	17	105
Zijlroe	17	9	27	21	21	17	366
Norm(=max.score)	25	12	37	28	27	21	
Min. score	4	4	8	14	14	14	

is daarom voor geënquêteerden met en zonder deze openbare nuts-voorzieningen afzonderlijk berekend.

De toestand van woning en huishouding blijkt in Lutjegast-Grootegast iets beter te zijn dan in de andere dorpen. Het aantal woningen en huishoudingen dat aan de "normen" voldoet is echter zeer gering.

De gevonden cijfers laten helaas nog geen duidelijke conclusies toe. Er bestond nl. een grote spreiding rondom de gemiddelde scores van de onderzochte groeperingen.

Voor een beoordeling van de woningtoestanden in het gebied van onderzoek was nog een gegeven van geheel andere oorsprong beschikbaar, dat niet onvermeld mag blijven. Het gemeentebestuur van Grootegast heeft nl. een lijst van slechte woningen opgesteld. De kwalificatie "slecht" werd gebaseerd op een bouwkundig onderzoek ter plaatse, aangevuld met enkele niet nader omschreven beoordelingscriteria. Uit tabel 20 blijkt, dat volgens deze gemeentelijke inventarisatie vooral in Doezum en Opende veel "krotwoningen" voorkomen; het zijn met name de geënquêteerden in de beroepsgroepen C en D, die slecht zijn gehuisvest.

De slechte woningtoestanden in dit gebied worden door de bewoners niet altijd als zodanig gevoeld. Het aantal grote en kleine verbouwingen vooral in de naoorlogse jaren is vrij groot. Door verbouwing is een slechte woning echter niet altijd goed te maken! De verbetering van de woningtoestanden is tijdens de enquête met de mensen besproken. Men blijkt in het algemeen geen

Tabel 20

GEMEENTELIJKE LIJST VAN SLECHTE WONINGEN

	Aantal slechte woningen	Aantal ge-enquêteerden
Opende	71	223
Doezum	31	81
Lutjegast-Grootegast	32	118
Zijlroe { A en B	73	296
{ C	40	82
{ D	21	44

hoge eisen aan "het wonen" te stellen en heeft er financieel ook weinig voor over. In vele gevallen stelt men het landbouwbedrijf op de eerste plaats: "Achter gaat bij ons vóór!" wordt er gezegd.

G. Een globaal onderzoek naar de vermogenspositie van de landbouwbedrijven

Een der meest opmerkelijke indrukken die men bij een eerste kennismaking met het Zuidelijk Westerkwartier opdoet, is dat men een "arme streek" bezoekt. Natuurlijk is dit niet meer dan een oppervlakkige indruk van de behuizingen en het landschap. Nu is een onderzoek naar de vraag of een streek arm of rijk mag worden genoemd op zichzelf al moeilijk. Nog moeilijker wordt het als men probeert aan te geven wat precies onder arm of rijk wordt verstaan. De financiële positie van de bedrijven in een bepaalde agrarische streek vormt een der indicatoren voor de welstand van de streek. Het is echter wel zeker dat men bij een objectieve vaststelling van arm of rijk over nog meer gegevens moet kunnen beschikken.

Het uitgevoerde onderzoek naar de financiële positie van de bedrijven van A- en B-boeren geeft dus niet meer dan een indicatie van de welstand in het gebied Zijlroe. In feite is de bespreking van de financiële positie als zodanig primair.

De wijze, waarop de benodigde gegevens zijn verzameld, alsook de aard van het probleem zelf, hebben verschillende moeilijkheden veroorzaakt (zie bijlage XVII). Mede daarom zal een vergelijking van de gevonden cijfers met soortgelijke ge-

gevens uit andere onderzoeken niet eenvoudig zijn. Veel onderzoek op dit terrein en op deze kleine schaal is overigens nog niet verricht. Het onderzoek droeg dan ook meer het karakter van een proefneming. In het algemeen gesproken zijn er twee kengetallen beschikbaar die de financiële positie typeren,

1. de hoeveelheid kapitaal per ha en
 2. het percentage hiervan dat eigendom is van de ondernemer.
- Het eerste kengetal geeft een indruk van de streek als geheel, het tweede bepaalt de financiële kracht van de ondernemers. Beide kengetallen hangen enigermate samen. De hoeveelheid kapitaal per ha kan beperkt zijn door gebrek aan investeerbare eigen middelen bij de boeren. Het kan echter ook zijn dat een geringe bereidheid tot het opnemen van kredieten het investeringsniveau drukt, ook als de kredietruimte voldoende is.

De gemiddelde balans van de 163 bedrijven waarvan gegevens bekend zijn ziet er in vereenvoudigde vorm aldus uit:

Waarde grond en gebouwen	f.21912,-	Hypotheek van familie	f. 685,-
Waarde veestapel	" 12128,-	Hypotheek van anderen	" 2909,-
Waarde inventaris	" 2186,-	Lening van familie	" 498,-
Tegoeden bij spaarinstellingen en beleggingen		Lening van anderen	" 729,-
buiten het bedrijf	" 1844,-	Eigen vermogen	" 33249,-
Balanstotaal	f.38070,-	Balanstotaal	f.38070,-

De gemiddelde bedrijfsgrootte is 8,1 ha. Het aanwezige kapitaal per ha is gemiddeld f. 4681,-. Het eigen vermogen bedraagt 87% van het balanstotaal. Deze cijfers geven de toestand omstreeks 1 januari 1958 weer.

Tabel 21

FINANCIELE POSITIE VAN 163 BEDRIJVEN

	Hoeveelheid kapitaal		Eigen vermogen in % van het balanstotaal
	per bedrijf	per ha	
<u>Bedrijfsgrootte</u>			
< 10 ha	23.500,-	5.100,-	85
10 - 20 ha	49.000,-	3.800,-	91
≥ 20 ha	91.500,-	4.300,-	87
<u>Eigendom-pacht</u>			
zuivere pachtbedrijven	20.500,-	2.100,-	93
zuivere eigenaarsbedrijven	44.500,-	7.100,-	86
Alle onderzochte bedrijven	38.000,-	4.700,-	87
Cliënten boekhoudbureaus op de zandgronden	65.000,-	4.500,-	82

In tabel 21 zijn de beide genoemde kengetallen voor een paar groepen bedrijven weergegeven.

Uit nog te publiceren resultaten van een L.E.I.-onderzoek onder de cliënten van boekhoudbureaus is bekend geworden dat de gemengde bedrijven op zandgronden in 1957 een gemiddelde hoeveelheid kapitaal van f.4.500,- per ha en f.65.000,- per bedrijf hebben. Bij dit onderzoek zijn kleine bedrijven (kleiner dan 4 ha) buiten beschouwing gebleven. Zijlroe vertoont dus (als men rekening houdt met het feit dat in tabel 21 ook zeer kleine bedrijven zijn opgenomen) geen uitgesproken ongunstiger of gunstiger beeld dan de zandgronden als geheel.

De financiële positie van de bedrijven, zoals deze in de twee kengetallen gemeten wordt, vertoont geen duidelijke samenhang met de bedrijfs grootte. De zuivere pachters hebben een groter percentage eigen vermogen dan de zuivere eigenaren. Dit verschil werd bij het L.E.I.-onderzoek onder de cliënten van boekhoudbureaus niet gevonden.

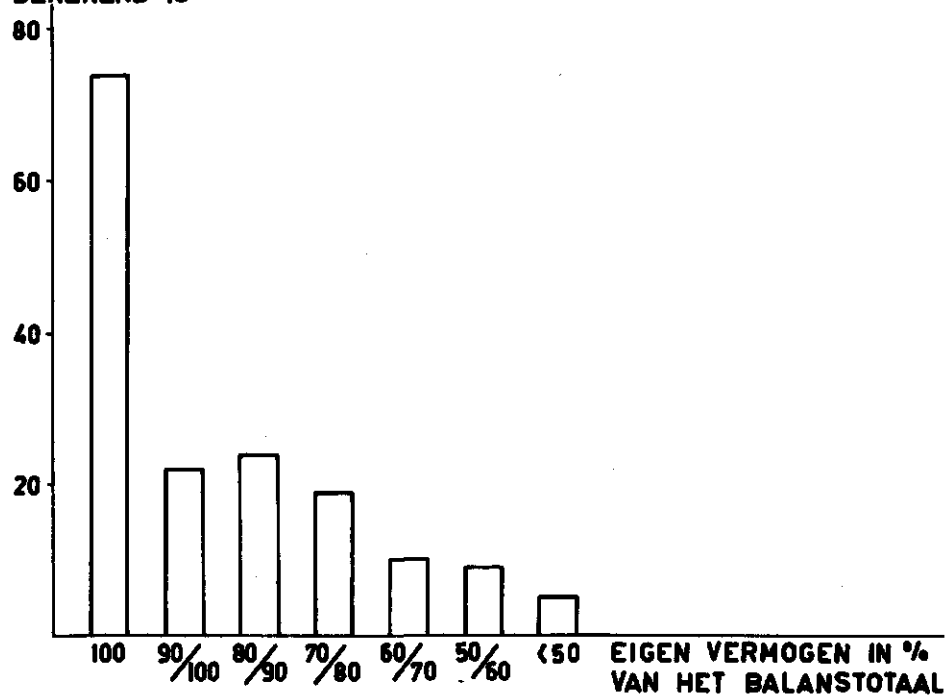
De spreiding in het eigen-vermogenkengetal is vrij aanzienlijk, zoals uit grafiek 23 blijkt. Bijna de helft van de bedrijven heeft geen schulden opgegeven. Ook de spreiding in het cijfer voor de hoeveelheid kapitaal is groot.

De betekenis van deze beschouwingen zou groter zijn als een verantwoorde raming van de kapitaalbehoefte na uitvoering van de structuurverbeteringswerken mogelijk was. Dit is een uiterst moeilijke kwestie. Voor elk bedrijf ligt de situatie weer anders: moet het bedrijfsgebouw verplaatst of uitgebreid worden, is een uitbreiding of een volledige vernieuwing van de inventaris nodig? Dit zijn zo enkele vragen die dan beantwoord moeten zijn. De kapitaalbehoefte dient vervolgens geconfronteerd te worden met de beschikbare eigen middelen en de kredietruimte. Deze vergelijking kan pas een redelijke indruk geven ten aanzien van de vraag of de lasten van de structuurverbetering in de breedste zin door de bedrijven kunnen worden gedragen.

Uit de cijfers in de gemiddelde balans van de 163 in het onderzoek betrokken bedrijven kan men een globale indruk verkrijgen van de ruimte voor het doen van investeringen. Nemen wij bijvoorbeeld aan dat deze ruimte mag worden gesteld op 66% van de waarde van grond en gebouwen, 20% van de waarde van veestapel en inventaris en de gehele post spaartegoeden en beleggingen buiten het bedrijf verminderd met de reeds bestaande schulden, dan bestaat op deze bedrijven een gemiddelde ruimte tot het doen van investeringen van f.14.337,-. Ook in dit getal zit natuurlijk een grote spreiding. Het spreidingsbeeld zal ongeveer gelijk zijn aan dat van het percentage

FINANCIELE POSITIE VAN 163 A- en B-BEDRUVEN

AANTAL BEDRUVEN
WAARVAN BALANS
BEREKEND IS



eigen vermogen in grafiek 23. Met het trekken van conclusies uit deze cijfers moet men dus zeer voorzichtig zijn.

Er dient tenslotte op te worden gewezen, dat bij het bezien van de kredietruimte ook aan de financieringsbronnen aandacht geschonken zou moeten worden. Ook de bereidheid van de boeren tot het opnemen van kredieten is van veel belang bij dit vraagstuk.

Men bedenke dat bij gebruik maken van de gehele hiervoor berekende ruimte tot het doen van investeringen het percentage eigen vermogen tot 66 zou dalen, hetgeen ten opzichte van het landelijke gemiddelde uitgesproken laag zou zijn.

Deze vraagstukken moesten hier echter geheel buiten beschouwing blijven.

HOOFDSTUK IV

ENIGE ASPECTEN VAN DE VOORBEREIDING VAN DE RUILVERKAVELING ZIJLROE

A. De situatie in de ruilverkaveling Zijlroe

De uitvoering van een ruilverkaveling in moderne stijl brengt mee dat aan de volgende punten aandacht wordt besteed:

1. bijeenvoeging van verspreid liggende kavels,
2. verbetering in de kavelvormen en -grootte,
3. verbetering van de ontsluiting,
4. verbetering van de waterhuishouding,
5. veranderingen in de bedrijfsgruottestructuur,
6. verbetering van de openbare nutsvoorzieningen (waterleiding en elektriciteit),
7. verplaatsing van boerderijen,
8. kavelinrichting en grondverbetering,
9. verbetering van de woningtoestanden.

De situatie in het ruilverkavelingsgebied Zijlroe zal worden getoetst aan deze negen punten. Uiteraard zal uit hoofde van de opzet van het onderzoek het ene punt wat meer aandacht krijgen dan het andere.

1. Kavelversnippering is in het ruilverkavelingsgebied geen bijzonder groot probleem. Het aantal bedrijven met meer dan vijf kavels is slechts zeer gering. Daar de bedrijven overwegend uit grasland bestaan is echter een zo sterk mogelijke kavelconcentratie toch niet zonder betekenis. Een doelmatig omweidingssysteem en een centrale melkmachine-inrichting zijn beter te verwezenlijken, wanneer al het weiland bijeen ligt.

2. In het blok is het verkavelingspatroon van de "opstrekende heerden" overwegend. De kavels hebben daardoor in het algemeen wel de rechthoekige vorm, doch zeer langgerekte kavels komen veel voor. In graslandgebieden wordt aan de kavelvorm doorgaans geen grote betekenis toegekend. De grootte van de kavels die uiteindelijk zullen kunnen worden toegedeeld is sterk afhankelijk van de te bereiken kavelconcentratie en van de bedrijfsgruottestructuur.

3. De ontsluiting van het ruilverkavelingsgebied laat veel meer te wensen over. Vooral in het noordelijke deel van het blok is de kavelontsluiting onvoldoende. Ook hier geldt echter weer dat het van de kavelconcentratie die bereikt wordt en van de eventuele boerderijverplaatsingen afhankelijk is

hoeveel nieuwe ontsluitingswegen moeten worden aangelegd.

4. Een verbetering van de waterbeheersing is, cultuurtechnisch gezien, het centrale thema in de ruilverkaveling Zijlroe. Vanzelfsprekend is in dit onderzoek op het waterbeheersingsvraagstuk niet verder ingegaan. Uitgangspunt voor het sociaal-economische onderzoek is geweest, dat de uiteindelijke verbetering van de waterbeheersing niet zou leiden tot een drastische verandering van het bestaande bedrijfstype. De verbeterde waterhuishouding zal tot gevolg hebben dat de ontsluiting kan worden verbeterd en dat in het algemeen de bedrijfsvoering op het weidebedrijf aan de nieuwste inzichten kan worden aangepast.

5. Aan de beschrijving van de bedrijfsgroottestructuur is bij het onderzoek veel aandacht besteed. In het kader van de ruilverkaveling zijn er verschillende mogelijkheden om daarin wijzigingen aan te brengen. De bedoeling hiervan is uiteindelijk alleen sociaal en economisch verantwoorde bedrijven in het gebied te hebben. Aan de wijzigingen van de bedrijfsgroottestructuur zitten vele kanten. Het gaat daarbij om de toekomstige oppervlakte van de bedrijven in ha en om de toekomstige of wenselijk geachte arbeidsbezetting, kapitaalvoorziening, produktieplannen en ondernemerskwaliteiten. In deel Cc van dit hoofdstuk zal op dit vraagstuk zoals het in Zijlroe ligt nog uitvoeriger worden ingegaan.

6. De verbetering van de voorziening met waterleiding en elektriciteit is dringend gewenst te achten in Zijlroe. De hierover verzamelde gegevens hebben uitgewezen, dat op talrijke bedrijven een efficiënte bedrijfsvoering door ontbreken van water en licht wordt belemmerd. Het is dus alleszins gewenst van de in ruilverkavelingsverband beschikbare faciliteiten voor de aanleg van water en licht volledig gebruik te maken.

7. De lintbebouwing in de meeste woonkernen in het gebied stelt het vraagstuk van de boerderijverplaatsing aan de orde. De toekomstige kaveltoedeling rondom de dorpen zou gemakkelijker gemaakt worden door verplaatsing van bedrijven. Algemeen aanvaardt men de opvatting, dat in een veehouderijgebied de plaats van de boerderij is op of dichtbij de kavel(s). Hier komt nog bij dat gebleken is dat vele boerderijen oud en ondoelmatig zijn ingericht. Amoveren van deze oude gebouwen en verplaatsing van bedrijven naar de nieuwe kavel(s) kan gecombineerd worden. Bij dit punt zijn de financieringsproblemen van de individuele boer van zeer veel betekenis.

8. Doorgaans vragen de kavelinrichtingswerken in ruilverkavelingsverband relatief de grootste investeringen. Aan zo goedkoop mogelijke uitvoering van deze werken wordt de laatste tijd dan ook bijzonder veel aandacht besteed. Tot de kavel-

inrichtingswerken worden gerekend: dempen van overtollige sloten, graven van kavelsloten, egalisaties, opruimen van houtwallen e.d. die kunnen vervallen, ophogen en afgraven van percelen, herinzaai van grasland, enz. Het is duidelijk dat in het ruilverkavelingsgebied Zijlroe aan verschillende van dit soort werken niet valt te ontkomen. De mate waarin tot deze werkzaamheden kan worden overgegaan is sterk afhankelijk van de financiering.

9. Na hetgeen in hoofdstuk III F is meegedeeld over de toestand van de woningen, behoeft het hier geen betoog meer dat een ruim gebruik gemaakt moet worden van de mogelijkheden tot verbetering van de plattelandswoningen in ruilverkavelingsverband. Het is een direct belang voor de goede uitvoering van de ruilverkaveling dat de kaveltoedeling zo min mogelijk wordt belemmerd door verspreid liggende woningen en kleine erven. Verplaatsing en concentratie van deze woningen zou zowel de volkshuisvesting als de ruilverkaveling dienen. Behalve algehele vernieuwing moet ook de incidentele verbetering van de woningen aandacht krijgen.

B. Huidige inzichten en opvattingen ten aanzien van Zijlroe en het Zuidelijk Westerkwartier

De ruilverkaveling Zijlroe bevindt zich in het stadium van "actieve voorbereiding". Dit betekent dat men bezig is met het doen van opmetingen en verkenningen. Verschillende onderzoekingen zijn ingesteld. Een commissie van voorbereiding was ten tijde van de enquête voor het sociaal-economische onderzoek nog niet gevormd. De voorlichting over doel en opzet van de ruilverkaveling aan de bevolking is pas op gang gekomen. Men bezigt daarbij o.m. de methode der praatafstanden.

Al met al onttrekt de vele activiteit rondom Zijlroe zich nog grotendeels aan het oog van het publiek. Dit is van betekenis voor de verdere beschouwingen in dit rapport. Er zijn namelijk nog weinig vaste punten in de ruilverkavelingsplannen. Weliswaar werden in het voorgaande negen punten opgesomd die de aandacht zullen krijgen, doch deze zijn betrekkelijk theoretisch geformuleerd en spelen in elke ruilverkaveling een rol.

Het ontbreken van een voldoende concreet omschreven ruilverkavelingsplan legt de sociaal-economische onderzoeker beperkingen op. De gevolgen in het sociaal-economische vlak van een bepaald plan moeten bij afwezigheid van zo'n plan wel buiten beschouwing blijven. Anderzijds is er de mogelijkheid dat

het onderzoek gezichtspunten oplevert, die bij de opstelling van de ruilverkavelingsplannen kunnen worden ingebracht.

Op een zeer gewichtig punt ontbreekt bij het afsluiten van dit rapport nog voldoende zekerheid: "Wanneer wordt de ruilverkaveling Zijlroe in stemming gebracht?". Er zijn namelijk argumenten die zouden pleiten voor een zeker uitstel van de ruilverkaveling. Enkele daarvan zijn:

1. De ontwikkeling van de agrarische werkgelegenheid en van de bedrijfsgroottestructuur is nog in volle gang. Pas wanneer een zekere consolidatie is bereikt kan een ruilverkaveling optimale resultaten hebben.
2. Er zijn verschillende voorzieningen, b.v. op het gebied van de waterbeheersing, dringend noodzakelijk, die ook buiten ruilverkavelingsverband kunnen worden verwezenlijkt. Gezien de veelzijdige en tijdrovende samenwerking die de ruilverkavelingsvoorbereiding vereist zou de vraag kunnen rijzen of dergelijke verbeteringen niet beter direct en dus buiten ruilverkavelingsverband moeten worden uitgevoerd.
3. De ruilverkaveling in Zijlroe mag en kan men niet losmaken van de andere streekontwikkelingsprojecten in het Zuidelijk Westerkwartier en de aangrenzende delen van Friesland en Drente. Deze integratie vraagt veel overleg en dus tijd.

Tegen een uitstel van de ruilverkaveling pleit uiteraard dat een volledige vernieuwing van de agrarische structuur toch al veel tijd zal vragen, zodat een spoedig begin ook de resultaten "dichterbij" brengt.

Het zal duidelijk zijn dat de onzekerheid omtrent het tijdstip van uitvoering het geven van beschouwingen over de toekomstige ontwikkelingen van bijvoorbeeld de bedrijfsgroottestructuur bemoeilijkt. Men moet dan of zeer vaag blijven, of een groot aantal alternatieven in zijn beschouwingen opnemen.

Het onlangs verschenen "Meerjarenplan voor ruilverkavelingen en andere cultuurtechnische werken in Nederland" stelt dat de uitvoering van ruilverkavelingen urgent is in die gebieden waar de verhouding tussen investeringen en de te verwachten baten gunstig is en waar tevens de z.g. maatschappelijke achterstand groot is. Uit hetgeen over deze beide factoren bij het onderzoek bekend is geworden valt af te leiden dat het blok Zijlroe tot de blokken met een grote maatschappelijke achterstand en een laag investeringseffect behoort. Een uitgevoerde berekening leerde dat in het blok 61 bedrijven van 1 - 10 ha per 1000 ha cultuurgrond voorkomen (hiertoe werden de bedrijven ingedeeld naar grootteklassen in gemeten maat in analogie aan de in het Meerjarenplan gebezigde cijfers).

Op grond hiervan zijn de kansen voor een spoedige uitvoering dus niet groot. Het Meerjarenplan wijst erop dat in dergelijke gebieden alvorens met een ruilverkaveling kan worden begonnen eerst andere maatregelen moeten worden getroffen. Met name betreft dit een industrialisatiebeleid en een beleid gericht op een vrijwillige aankoop van kleine bedrijven. In die tijd kunnen dan wel werken worden uitgevoerd buiten ruilverkavelingsverband. Deze werken dienen echter te passen in een landbouwkundig, waterstaatkundig en planologisch groter geheel.

Het Zuidelijk Westerkwartier staat na de oorlog in het middelpunt van de belangstelling van onderzoekers en overheidsorganen. Vooral sedert het tot stand komen van de Wet op de Ontwikkelingsgebieden, het Industrieschap Zuidelijk Westerkwartier en het Streekverbeteringsplan wordt er door tal van deskundigen intensief gewerkt en gedacht over de vele problemen in dit gebied. Het is niet de bedoeling van dit rapport een kritische beschouwing te geven over hetgeen reeds is tot stand gebracht en over de bestaande plannen. Wij kunnen volstaan met een kort overzicht van de bereikte resultaten en de bestaande plannen en inzichten. Hiertoe wordt gebruik gemaakt van een aantal publikaties.

Een artikel van P.A. Wolters, ec.drs., in het "Mededelingenblad voor de Ontwikkelingsgebieden in Nederland" van februari 1958 geeft een kort en duidelijk overzicht van taak en werkwijze van de industrieschappen in Groningen. Deze samenwerkingsvorm tussen een aantal gemeentebesturen past geheel in het kader van het overheidsbeleid in de ontwikkelingsgebieden.

De dalende werkgelegenheid in de landbouw (door mechanisatie, ruilverkaveling, enz.) noodzaakt tot het scheppen van andere werkgelegenheid, met name in de industrie. Dit brengt weer activiteiten mee op het gebied van beroepskeuze-adviezen, voorlichting en scholing van arbeidskrachten gericht op niet-agrarische beroepen. De bevordering van de industriële werkgelegenheid en de daarmee samenhangende maatregelen op economisch en sociaal gebied werden aanleiding tot de oprichting van de industrieschappen over te gaan. Het doel van de industrieschappen (die met een Bureau zijn uitgerust) is de welvaart in het gebied te bevorderen door:

1. contacten met de bestaande industrie te onderhouden,
2. de industriële vestigingsfactoren te verbeteren,
3. acquisitie te voeren inzake industrievestiging en
4. de factoren die de maatschappelijke, sociaal-culturele en de sociaal-hygiënische ontwikkeling kunnen bevorderen

te onderzoeken en overleg te plegen met verschillende organen om tot uitvoering van deze plannen te geraken. Tot zover dit artikel.

Bij het industrieschap ziet men de meeste kansen in het Zuidelijk Westerkwartier voor vestiging van fijne en toeleverende industrie. Groningen en Drachten worden gezien als de grotere industriekernen in de omgeving van het Zuidelijk Westerkwartier. Bevordering van het woonklimaat in de breedste zin in een aantal kernen van het gebied dient samen te gaan met de concentratie van de industrialisatie in die kernen. Onlangs is bepaald dat het beleid in het bijzonder op de ontwikkeling van Leek zou worden gericht.

Wat het industrieschap is voor de niet-agrarische bedrijfstakken, is in zekere zin de Stichting Streekverbetering Zuidelijk Westerkwartier voor de landbouw. In deze stichting werken allen samen die de verhoging van de welvaart in de landbouw behartigen. Deze stichting heeft in 1958 in een boekje getiteld "Het Zuidelijk Westerkwartier in beweging" een overzicht gegeven van de tot dat ogenblik bij haar ontwikkelde opvattingen en van de bereikte resultaten.

Het nauwe verband tussen de problemen rondom de uitvoering van ruilverkavelingen en de verbetering van de bedrijfsvoering loopt als een rode draad door dit boekje. De landbouw wordt echter voortdurend gezien in het kader van de algehele economische structuur van het gebied. Steeds wordt dan ook de aandacht gevestigd op de relaties tussen landbouw en industrie. De belangrijkste punten uit dit overzicht zijn:

1. De bemestingstoestand van bouw- en graslanden is in vele gevallen nog onvoldoende. De voorlichting dient hierop dus blijvend gericht te zijn.
2. De kwaliteit van bedrijfsgebouwen en woningen is matig. Een plan om hierin verbetering te brengen is dus gewenst.
3. De veevoeding en voederwinning vragen extra aandacht.
4. De melkveehouderij, de belangrijkste produktierichting in de streek, kan nog op hoger peil gebracht worden, al neemt de achterstand in bepaalde opzichten in vergelijking met de rest van de provincie af.
5. De varkens- en kippenhouderij is van geringe betekenis. De boeren in dit gebied hebben met deze produktierichtingen weinig ervaring. Cursussen e.d. zouden dus nodig zijn, wanneer men deze teelten wil uitbreiden.
6. De oprichting van goede loonbedrijven en/of werktuigencombinaties dient te worden bevorderd.
7. Er bestaat nog een grote achterstand in de geschooldheid van de agrariërs. Het landbouwonderwijs blijft de aandacht vragen.

8. Naast technische en huishoudelijke voorlichting is een agrarisch-sociale voorlichting onmisbaar.
9. Uitbreiding van de werkgelegenheid buiten de landbouw is dringend gewenst. De aanwezige belangstelling voor het volgen van technisch onderwijs door boerenzoons dient verder gestimuleerd te worden.
10. School- en beroepskeuzevoorlichting moeten worden bevorderd.
11. Het rendement van ruilverkavelingen zou belangrijk verhoogd kunnen worden als bedrijfsvergroting mogelijk was.
12. Op de grote aantallen kleine bedrijven is veelal een te groot arbeidsaanbod. In dit verband verdient het aanbeveling op bedrijven, die niet voldoende werk bieden aan 1,5 tot 2 volwaardige arbeidskrachten, niet de eerste maar een jongere zoon te laten opvolgen of wel om de opvolgende zoon enige jaren buiten het bedrijf te laten werken.
13. De meest gewenste bedrijfs grootte van het vader-zoon-bedrijf in de naaste toekomst is ± 15 ha. Het inkomen is onder de huidige omstandigheden op bedrijven van die grootte gelijk aan dat van een arbeider-voeverzorger.
14. In Zuidpolder en Zijlroe is ± 600 ha grond nodig, wanneer $\frac{1}{3}$ van het aantal bedrijven tussen 5 en 15 ha zou worden vergroot tot 15 ha.
15. De financiële consequenties van bedrijfsvergroting liggen voor de pachters gemakkelijker dan voor de eigenaren-gebruikers.

Het blijkt dat over een aantal belangrijke probleemcomplexen in het Zuidelijk Westerkwartier reeds min of meer concrete gedachten bestaan. In de volgende paragraaf zal worden nagegaan welke conclusies met betrekking tot de ruilverkaveling uit het bij dit onderzoek verzamelde materiaal volgen.

Bij de meer of minder grote verschillen in aanpak (gevolg van uiteenlopende gezichtspunten en functies van de desbetreffende auteurs), die er nog wel blijken te bestaan, is er één overeenkomst. Algemeen is men ervan doordrongen, dat in het Zuidelijk Westerkwartier een geïntegreerd beleid moet worden gevoerd. Noch de ruilverkaveling, noch de industrialisatie, noch de bevordering van migratie en afvloeiing alleen kunnen de welvaart verhogen. Alle middelen zullen tegelijkertijd moeten worden aangewend. Een nauwe samenwerking tussen de vele organen en diensten die bij het Zuidelijk Westerkwartier betrokken zijn zal deze integrale aanpak ten goede komen.

C. Bespreking van de bij het sociaal-economische onderzoek verzamelde gegevens

a. De grondgebruikers uit de C- en D-groepen

De meer dan gebruikelijke aandacht die in dit rapport aan deze groepen inwoners van Grootegast is besteed vloeit voort uit het feit dat deze een betrekkelijk groot aantal mensen omvatten. 75 grondgebruikers in Zijlroe hebben minder dan 1 ha cultuurgrond, terwijl in totaal 111 grondgebruikers met een hoofdberoep buiten de landbouw en 53 rustende grondgebruikers met meer dan 1 ha werden geteld. Hoewel de omvang van het grondgebruik van weinig betekenis is, zullen deze groepen, die op enkele concentratiepunten na verspreid door het hele ruilverkavelingsblok wonen, bij de uitvoering van de ruilverkaveling meespelen. Enkele punten zijn daarbij van belang.

1. Vooral de ouderen zijn sterk gehecht aan het bedrijfje. Tot dusver zijn in deze groepen vrij veel weerstanden tegen de ruilverkavelingsgedachte geconstateerd. Aangezien deze mensen wel meestemmen en ook "meespelen", dient hieraan bij de voorlichting veel aandacht te worden geschonken.
2. De kinderen van deze groepen grondgebruikers zijn in overwegende mate georiënteerd op niet-agrarische beroepen. Verwacht mag dan ook worden dat het grondgebruik verder in betekenis zal afnemen, doordat grond zonder "opvolging" vrijkomt. Het verdient aanbeveling in het kader van de ruilverkaveling het daarheen te leiden dat deze gronden ter beschikking komen van landbouwers, die zich volledig op hun bedrijf willen richten.
3. Uiteraard zullen kleine gebruikskavels overblijven, die dus na de ruilverkaveling moeten worden toegedeeld. Men zal dan onder ogen moeten zien of het aanbeveling verdient deze kleine kavels te concentreren bij de dorpen of althans op een of twee bepaalde kernen, of dat daarentegen juist een verspreide ligging tussen de gewone landbouwbedrijven gewenst is. Voor dit laatste pleit dat in de toekomst een spontane vergroting van de bedrijven dan gemakkelijk is. Een zekere concentratie van de kleine kavels brengt echter mee dat ook de bewoning van het gebied kan worden verbeterd. Deze mensen wonen nl. juist ter wille van de grond zo verspreid; een goede kavelindeling en ontsluiting wordt hierdoor belemmerd. Een verschuiving van de groep naar de dorpen schept de mogelijkheid de woningtoestanden te verbeteren. Wellicht wordt de migratie naar elders hierdoor ook bevorderd. Bij de dalen-

de werkgelegenheid in dit gebied is aan een vermindering van het aantal inwoners van de streek op den duur niet te ontkomen.

b. Afvloeiing en opvolging op de landbouwbedrijven

In het ruilverkavelingsgebied zijn talrijke verschijnselen waar te nemen die wijzen op een aanpassing van het aantal werkenden in de landbouw aan de zich wijzigende economische verhoudingen. De belangrijkste daarvan zijn de afvloeiing van boerenzoons en het ontbreken van opvolgers (al deze verschijnselen hangen uiteraard nauw samen). Bij uitvoering van een ruilverkaveling zijn deze verschijnselen van betekenis. De door de ruilverkaveling tot stand komende agrarische structuur zal moeten zijn afgestemd op het eindstadium van bovenbedoeld aanpassingsproces. Het tempo van dit proces is dus in dit verband van belang, terwijl het bovendien op het tijdstip van gereedkomen van de ruilverkaveling aankomt. Over deze beide aspecten is echter weinig bekend. De uitvoering en het tot stand komen van de ruilverkaveling zal als het ware gesynchroniseerd moeten worden met de afvloeiing van boerenzoons (c.q. opvolgers). Dit is uiteraard een niet eenvoudige zaak omdat het afvloeiingsproces niet rechtstreeks te beïnvloeden is; ook de ruilverkavelingsuitvoering heeft, eenmaal in gang gezet, een eigen tempo, dat zich niet eenvoudig laat wijzigen.

Het onderzoek heeft een momentopname opgeleverd van de bedrijfsopvolgingssituatie en een globaal inzicht in het afvloeiingsverschijnsel. Hieruit viel op te maken dat de laatste jaren de zoons van kleine boeren in sterke mate niet-agrarische beroepen hebben gekozen. Bij het onderzoek is gebleken dat een terugkeer in de landbouw zelden voorkomt. De afvloeiing was vroeger minder sterk doordat toen nog meer mogelijkheden aanwezig waren om een klein bedrijf te beginnen (b.v. door ontginning). Wanneer door voorlichting een betere schoolkeuze wordt bevorderd zal de afvloeiing in de toekomst nog kunnen toenemen. Er zijn aanwijzingen dat de ouders over de keuze van een niet-agrarisch beroep anders denken dan de kinderen zelf. Een grote versnelling van het afvloeiingsproces wordt hierdoor geremd. Vooral op de grotere bedrijven zijn de thuis meewerkende zoons welkome arbeidskrachten. Pas wanneer de bedrijfsopvolging ter sprake komt, ontstaan de moeilijkheden.

Bedrijven, waarvan min of meer vaststaat dat zij zonder opvolger zijn, behoren in het algemeen tot de groep der kleine bedrijven. Op de grotere bedrijven is de opvolging doorgaans wel verzekerd. Tegen splitsing van bedrijven begint men

vermoedelijk wel meer op te zien dan vroeger.

De gedachten over de afvloeiing en de bedrijfsopvolging vertonen een onmiskenbare evolutie. In feite treedt ook een vermindering van het aantal zelfstandigen en meewerkende zoons in de landbouw op. Deze sociale ontwikkelingen hebben niet de eigenschap snel te verlopen. De oudere generatie, die zowel bij afvloeiing als opvolging meestal een beslissende stem in het kapittel heeft, vertraagt de ontwikkeling onvermijdelijk. Hiermee zal men bij zijn visie op de uiteindelijk te realiseren agrarische structuur rekening moeten houden.

c. De bedrijfsgroottestructuur

Van de vele onderwerpen waarover in het beschrijvend gedeelte van dit onderzoek mededelingen zijn gedaan, houdt de bedrijfsgroottestructuur ongetwijfeld het nauwste verband met de ruilverkaveling.

Uit de verzamelde gegevens is gebleken, dat er een "natuurlijke" ontwikkeling gaande is in de richting van grotere bedrijven. Met name in de grootteklasse 1-5 ha neemt het aantal bedrijven af; in de grootteklassen 5-10 ha en 10-20 ha neemt het toe. Het bijpachten van losland is in het verleden de belangrijkste mogelijkheid geweest om de arbeidsbehoefte aan te passen aan het wisselende arbeidsaanbod. Veranderingen in de oppervlakte der bedrijven waren des te meer noodzakelijk omdat geen verandering van bedrijfssijl optrad. Intensivering in de richting van varkens- en kippenhouderij of tuinbouw had bijna niet plaats. Het overheersende bedrijfstype was en is het rundveehouderijbedrijf. Het aantal kleine bedrijven is nog steeds zeer groot.

De bedrijfsvergroting heeft dan ook van het begin af een punt van overweging bij de ruilverkavelingsplannen uitgemaakt. Dit punt bleek bij de bevolking ook reeds vrij sterk te leven. Enkele heersende indrukken over dit vraagstuk zijn weergegeven in bijlage XVIII. Vergroting van bedrijven in ruilverkavelingsverband zal geheel aansluiten bij de bovengenoemde in gang zijnde "natuurlijke" ontwikkeling. Niettemin zitten aan deze z.g. "geleide" bedrijfsvergroting vele moeilijke kanten. De benodigde grond zal in dit blok bijna uitsluitend via de weg van vrije aankoop moeten worden verworven. Rechtstreekse overplaatsing van bedrijven naar de IJsselmeerpolders biedt weinig uitzicht, gezien de grote verschillen in bedrijfstype tussen het Zuidelijk Westerkwartier en b.v. Oostelijk Flevoland. Ontginning van gronden in het blok zal niets van betekenis kunnen bijdragen.

Met betrekking tot de mogelijkheden voor vrijwillige aankoop van gronden werden tijdens de enquête enkele indrukken opgedaan. Deze gaven echter vooralsnog geen redenen om op korte termijn grote verwachtingen te koesteren van de mogelijkheden voor vrijwillige afstand van bedrijven ten behoeve van de ruilverkaveling. Nu is op dit punt door een doelgerichte voorlichting nog wel het een en ander te bereiken. Dat zal echter veel tijd vragen. In het bijzonder onder de grondgebruikers uit de C- en D-groepen bleek een sterke "gehechtheid" aan het bedrijf. Wij zagen reeds dat deze "bedrijfjes" op den duur door gebrek aan opvolgers toch wel vrij zullen komen. Op lange termijn gezien komen er dus wel mogelijkheden voor grondverwerving, ook onder de gewone bedrijven zonder opvolgers. Zij die wel iets voelden voor bedrijfsbeëindiging stelden nogal wat eisen voor vrijwillige afstand: allereerst een goede prijs, maar ook bijkomende faciliteiten, zoals een woning in het dorp, e.d.

Een verantwoorde schatting van de oppervlakte grond die vrij zou kunnen komen voor bedrijfsvergroting is op dit moment niet te maken.

In het kader van de "geleide" bedrijfsvergroting staat het vraagstuk van de gewenste bedrijfsgrootte centraal. Het is gewenst hieromtrent reeds in een vroeg stadium enkele gedachten te ontwikkelen. In de eerste plaats uit billijkheids-overwegingen: iedereen weet dan waarop men aankooert; in de tweede plaats uit praktische overwegingen: de plannen voor grondverwerving en voor de tracering van wegen en waterlopen kunnen dan op concrete gegevens over de toekomstige bedrijfsgroottestructuur worden gebaseerd.

Nu is het helaas niet zo eenvoudig in concreto aan te geven welke bedrijfsoppervlakte voor de toekomst gewenst geacht moet worden. Vroegere onderzoeken hebben tot de conclusie geleid dat behalve de oppervlakte ook de kwaliteit van de boer, de hoeveelheid geïnvesteerd kapitaal (o.m. machines, gebouwen!), de beschikbare arbeidskrachten en het produktieplan variabele grootheden zijn, die alle tezamen het vraagstuk van de gewenste bedrijfsgrootte beheersen. In het geciteerde boekje van de Stichting Streekverbetering wordt ook al op het gecompliceerde karakter van het vraagstuk gewezen. Deze studie komt tenslotte tot de uitspraak, dat de oppervlakte van de bedrijven in het Zuidelijk Westerkwartier tussen 9 en 15 ha moet liggen om werkgelegenheid te bieden, variërend van 1 man tot vader en zoon. Het toekomstige vader-zoon-bedrijf zal $\pm$ 15 ha groot moeten zijn (t.a.p. blz. 53).

De bij ons onderzoek verzamelde gegevens stellen ons in de gelegenheid iets dieper op deze materie in te gaan.

In hoofdstuk III Ed werden elf varianten van het in het ruilverkavelingsgebied overheersende weidebedrijfstype onderscheiden. Sommige varianten komen veel voor, andere zijn slechts uitzonderingsgevallen. De onderscheidingskenmerken waren de onderlinge verhouding van bouw- en grasland, de intensiteit van de melkveebezetting en de betekenis van varkens en/of kippenhouderij.

Deze bedrijfstypevarianten kunnen uitgangspunt zijn bij het opstellen van bedrijfsmodellen. De opgestelde bedrijfsmodellen tenslotte mogen als leidraad worden beschouwd bij het ten uitvoer leggen van bedrijfsvergrotingsplannen.

De vijf hiervoor genoemde variabele grootheden zullen wij bij de opstelling van de bedrijfsmodellen moeten vastleggen.

Wat betreft de kwaliteit van de bedrijfsleiders (de eerste variabele) beperken wij ons tot de goede boeren. Deze immers zullen bij de bedrijfsvergroting in eerste instantie aan bod komen.

De tweede variabele (de hoeveelheid geïnvesteerd kapitaal) denken wij ons vastgesteld op een niveau dat vergelijkbaar is met de goede Friese weidebedrijven. Dit betekent dus dat in vergelijking met de bestaande bedrijven in het Zuidelijk Westerkwartier de opgestelde modellen o.a. meer gemechaniseerd zijn en een betere gebouwenoutillage hebben. Deze beide variabelen worden bij de opbouw van de modellen vastgelegd door middel van de te gebruiken arbeidsnormen.

De derde variabele (de hoeveelheid beschikbare arbeidskrachten) stellen wij vast op 2 v.a.k. Ogenschoijnlijk is hiermee een vrij sterke verstarung in de opzet van de bedrijfsmodellen gebracht. Uit het onderzoek is echter gebleken dat met een bepaald arbeidsaanbod een grote variatie in de arbeidsbezetting gepaard gaat. Wanneer dus de bedrijfsmodellen met een arbeidsaanbod van 2 v.a.k. berekend worden zal de arbeidsbezetting op een bedrijf volgens dat model nog sterk uiteen kunnen lopen; het vader-zoon-bedrijf, het boerarbeider-bedrijf en het man-vrouw-zoon-dochter-bedrijf passen alle in het 2-v.a.k.-model. Overigens is met de gevolgde methode ook vrij eenvoudig een $1\frac{1}{2}$ -v.a.k.-model te berekenen. Alle gegevens van het model moeten daartoe worden vermenigvuldigd met $\frac{3}{4}$. Korthedshalve zijn deze modellen hier niet vermeld.

De vierde variabele is het produktieplan. Hiervoor kiezen wij de gemiddelde produktieplannen van de elf weidebedrijfstypevarianten die in het gebied zijn onderscheiden. De bedrijfsmodellen vertonen hierdoor een grote variatie in

produktieplan, die het mogelijk maakt sterk uiteenlopende typen te vergelijken. Het weinig voorkomende gemengde bedrijf met meer dan 25% bouwland is buiten beschouwing gebleven.

De vijfde variabele tenslotte is de oppervlakte grond. Het is mogelijk uitgaande van de vastgelegde variabelen de oppervlakte grond te berekenen. De arbeidsbehoefte per ha dient daarbij als omrekeningsfactor. Voor deze arbeidsbehoefte kunnen wij gebruik maken van normen. Dat impliceert dat de omstandigheden waarvoor deze normen gelden ook ten grondslag liggen aan de bedrijfsmodellen. In dit geval zijn arbeidsbehoeftenormen ontleend aan Friese weidebedrijven. Deze bedrijven worden in het algemeen efficiënter gevoerd dan de gemengde bedrijven. De externe produktie-omstandigheden zijn er ook gunstiger. Mechanisatiegraad en gebouwenoutillage zijn beter dan thans in het Zuidelijk Westerkwartier. Het komt er dus op neer dat de opgestelde bedrijfsmodellen goed geleide, hoger gemechaniseerde en efficiënter werkende bedrijven voorstellen naar het voorbeeld van de Friese weidebedrijven. Voor de situatie zoals die bij bedrijfsvergroting na de ruilverkaveling zal zijn ontstaan is dit echter een niet onredelijk lijkende veronderstelling.

In de grafiek 24 zijn de elf bedrijfsmodellen in beeld gebracht. De bedrijfstypevarianten die als uitgangspunt zijn gebruikt zijn hierbij op de achtergrond getekend. Het is vooral van belang dat men let op de onderlinge verwisselbaarheid van de produktieplanvariabelen: melkveebezetting, varkens en/of kippen, percentage bouwland.

In deze modellen is in zoverre sprake van het creëren van een voor de streek geheel nieuw bedrijfstype, waar de weinig frequent voorkomende varianten cgl, dfl worden genoemd.

Bij de uitvoering van het bedrijfsvergrotingsplan zal een keus gemaakt kunnen worden uit deze bedrijfsmodellen om als richtsnoer te dienen. Enkele punten die de aandacht verdienen zijn de volgende.

1. De veestapel is zo groot dat een melkmachine rendabel kan worden gemaakt.
2. Het gewenste c.q. mogelijke intensiteitsniveau van de melkveebezetting is sterk bepalend voor de bedrijfsoppervlakte.
3. De vervanging van een deel van de melkveestapel door varkens en/of kippen (vergelijk bijvoorbeeld model cgl met dgm of ctm) is van betekenis voor de oppervlakte van het bedrijf.
4. Wanneer men deze modellen tot $1\frac{1}{2}$ -v.a.k.-modellen wil herleiden doet zich de praktische moeilijkheid voor dat het aantal koeien voor een rendabele exploitatie van een melkmachine aan de lage kant komt te liggen, twee bedrijven één paard moeten houden e.d.

BEDRIJFSMODELLEN

GRAFIEK 24

MODELAAANDUIDING

- C ≥ 10% BOUWLAND
D < 10% BOUWLAND
- F LAGE VEEBEZETTING
G GEMIDDELTE VEEBEZETTING
H HOGE VEEBEZETTING
- L VEEL VARKENS EN KIPPEN
M WEINIG VARKENS EN KIPPEN

- 1 ha BOUWLAND
 1 ha GRASLAND
- X 1 MELKKOE
▽ 1 WERKPAARD

- 1 NESTVARKEN
 1 FOKZEUG
• 10 LEGHENNEN

- 1 vak.
- I. ARBEIDSEFFECT VOLGENS NIEUWE NORMEN
II. ARBEIDSEFFECT VOLGENS OUDE NORMEN
III. ARBEIDSEFFECT VAN OORSPRONKELIJK BEDRIJF (OUDE NORMEN)

BEDRIJF DAT ALS UITGANGSPUNT IS GEBRUIKT (GEMIDDELTE VAN BEDRIJFSTYPEVARIANT)

C H L	 	11,90 ha		 	 	I 3177 II 3725 III 2951
D H L	 	11,71 ha		 	 	I 3153 II 3783 III 2712
C G L	 	14,04 ha		 	 	I 3207 II 3773 III 2992
D G L	 	15,19 ha		 	 	I 3253 II 3911 III 2919
D F L	 	18,47 ha		 	 	I 3165 II 3906 III 2948
C H M	 	16,12 ha		 	 	I 3201 II 3911 III 2955
D H M	 	15,85 ha		 	 	I 3169 II 3999 III 3151
C G M	 	19,36 ha		 	 	I 3187 II 3885 III 3488
D G M	 	19,18 ha		 	 	I 3227 II 4046 III 3189
C F M	 	22,53 ha		 	 	I 3207 II 3857 III 2728
D F M	 	22,27 ha		 	 	I 3143 II 3871 III 3348

Het bedrijfsvergrotingsvraagstuk is hiermee allerm minst opgelost. De uiteindelijke keuze, die een beleidsbeslissing is, zal naar wij hopen door de hier gegeven beschouwingen worden vergemakkelijkt.

d. De woningtoestanden

Het onderzoek heeft concrete cijfers opgeleverd die de algemeen bestaande indruk van de zeer slechte woningtoestanden in het blok hebben bevestigd.

In het algemeen waren speciaal de ruimte voor het slapen en voor het doen van de gezinswas onvoldoende. De bevolking toont zich echter nog redelijk tevreden met de woningtoestanden. Dit kan een gevolg zijn van de te hoge eisen die de "normwoning" stelt. Ook kan een zekere onverschilligheid tegenover het "wonen" worden geconstateerd.

Door de slechte woningtoestanden heeft het Zuidelijk Westerkwartier een slechte naam gekregen. De activiteiten tot verbetering van de materiële en sociaal-culturele voorzieningen van de streek, die allerwegen wel worden ondernomen, ondervinden hiervan een sterke terugslag.

Helaas is een soortgelijke situatie-opname als hier geschied nog niet elders beproefd, zodat een vergelijking met andere gebieden niet opgaat. Voor deze vergelijkingen is men dus aangewezen op de bekende C.B.S.-cijfers en gemeentelijke opgaven.

e. De financiële positie van de bedrijven

Bij de opzet van het onderzoek in Zijlroe werd grote betekenis gehecht aan het verkrijgen van een inzicht in de huidige financiële positie van de bedrijven. Men mocht immers veronderstellen dat naast de overheidsinvesteringen ook vele particuliere investeringen in de bedrijven nodig zouden zijn om de landbouw op een hoger peil te brengen. De vraag was dus of deze investeringen konden worden gefinancierd.

De particuliere investeringen na de ruilverkaveling kan men globaal aldus indelen:

1. investeringen rechtstreeks verband houdend met de ruilverkaveling, t.w. het ongesubsidieerde deel van de ruilverkavelingskosten;
2. investeringen noodzakelijk om de nieuwe externe produktieomstandigheden volledig te benutten (b.v. machines); hiervoor zullen alle grondgebruikers komen te staan;
3. investeringen samenhangend met de bedrijfsvergroting (voor grondaankoop, gebouwen en inventarisuitbreiding). Deze investeringen behoeven uiteraard slechts door de vergrote bedrijven

te worden opgebracht.

Men moet voorop stellen dat de positie van de pachter en de eigenaar-gebruiker met betrekking tot het financieringsvraagstuk geheel verschillend is. Het bleek dat 42% van de landbouwbedrijven uit pacht en eigendom bestond. Voor deze grote groep bedrijven is het niet doenlijk het financieringsvraagstuk in zijn algemeenheid te bespreken. Elk geval ligt weer anders. De aantallen zuivere eigendomsbedrijven en zuivere pachtbedrijven zijn ongeveer even groot.

De eigenaar-gebruiker zal de genoemde investeringen zelf moeten doen. De onder 1 genoemde investering zal redelijkerwijs geen grote moeilijkheden veroorzaken. Uit de te verwachten verbeterde bedrijfsuitkomsten moet de ruilverkavelingsrente kunnen worden opgebracht. Daar de bedrijfsuitkomsten als zodanig bij dit onderzoek buiten beschouwing zijn gebleven, is de juistheid van deze stelling niet getoetst. Dit zou een afzonderlijk onderzoek hebben vereist. Deze investering is niet vrijwillig. Eenmaal in de ruilverkaveling opgenomen is de eigenaar verplicht deze investering in zijn bedrijf te doen.

De onder 2 genoemde investeringen zullen voor de een grote lasten meebrengen, voor de ander slechts geringe. Dat is sterk afhankelijk van de huidige outillage op de bedrijven. Voor investeringen van deze aard zal de eigenaar-gebruiker in het algemeen wel een financieringsbron kunnen vinden.

De investeringen die noodzakelijk zijn in geval van bedrijfsvergroting zijn voor de eigenaar-gebruiker van niet geringe omvang. De aankoop van de grond kan doorgaans via de ruilverkavelingsprocedure worden gefinancierd, hetgeen de goedkoopste en gemakkelijkste weg is. Van betekenis is voorts dat de extra grond vrij van hypotheek wordt toegedeeld. Een noodzakelijke uitbreiding van gebouwen of algehele nieuwbouw wordt onder bepaalde omstandigheden door de overheid gefinancierd. Het vergrote bedrijf staat echter bovendien voor de financiering van veestapel- en werktuigenuitbreiding. Hiervoor zal de particulier zelf een financieringsbron moeten vinden. Verwacht mag worden dat de kredietruimte op de vergrote bedrijven hiervoor wel voldoende zal zijn. Daarna zal moeten worden nagegaan hoe de totale jaarlijkse extra lasten (van grond, gebouwen en inventarisuitbreiding) zich verhouden tot de verhoging van het netto-overschot.

Voor de zuivere pachter liggen de zaken eenvoudiger. Met ruilverkavelingsrente en investeringen in grond- en gebouwen uitbreiding behoeft hij geen rekening te houden. Alleen de uitbreiding of modernisering van de inventaris zal gefinancierd moeten worden. De hieruit voortvloeiende jaarlijkse las-

ten zullen uit de verhoogde bedrijfsuitkomsten moeten worden opgebracht. Op grond van globale indrukken meent v.d. Ploeg dat dit voor de pachter wel mogelijk is (t.a.p. blz. 73). Er moet rekening mee worden gehouden dat na voltooiing van de ruilverkaveling in beginsel een verhoging van de pachtprizen tot stand komt. Het is hier overigens niet mogelijk verder op het huidige en toekomstige pachtprijspeil in te gaan.

De gegevens betreffende het eigen vermogen in % van het balanstotaal lieten in het algemeen een betrekkelijk gunstige financiële positie zien. De cijfers over de omvang van het eigen vermogen zijn voor de hiervoren besproken vraagstukken ook niet zonder betekenis. De kredietruimte is betrekkelijk gering. Vooral de bedrijven die extra grond en nieuwe gebouwen krijgen zullen dus moeite hebben hun inventarisverbeteringen, die na de ruilverkaveling nodig zijn, te financieren. In geval van bedrijfsvergroting of boerderijnieuwbouw wordt de kredietruimte vergroot, maar pas een begroting van de jaarlijkse lasten, waarvoor de bedrijven zullen komen te staan, zal een beoordeling toelaten.

Uit de voorgaande beschouwingen blijkt al wel welke betekenis toegekend moet worden aan een inzicht in de te verwachten bedrijfsuitkomsten. Een bestudering van dit vraagstuk past echter niet in dit sociaal-economische onderzoek. Gebloken is dat slechts enkele L.E.I.-boekhoudingen in het gebied van Grootegast worden bijgehouden en ook de R.L.V.D. beschikt over slechts enkele boekhoudbedrijven. Van deze laatste is bekend dat het bedrijven zijn waarvan de uitkomsten geflatteerd zijn.

Een speciaal onderzoek gericht op de financieringsvraagstukken voor de boer na uitvoering van ruilverkaveling zouden zeerste gewenst zijn. Een bestudering van de bedrijfsuitkomsten is daarbij onontbeerlijk te achten. Ook het ingewikkelde vraagstuk van de kosten-baten-verhouding van de gehele ruilverkaveling kan dan aan de orde komen.

Het lijkt ons gewenst voor elk bedrijf, dat in of door de ruilverkaveling voor financieringsproblemen komt te staan, een bedrijfseconomische analyse en -begroting op te stellen alsmede een financieringsschema. Een systematisch opgezette voorlichtingscampagne op dit terrein is noodzakelijk. Uiteraard zal dit pas met vrucht kunnen geschieden als de concrete situatie van het betrokken bedrijf na de ruilverkaveling te overzien valt. Bovendien is de opvatting, dat het boeren met schulden onjuist is, nog wijd verbreid. De voorlichting zal zich ook met dit aspect moeten inlaten.

f. De houding van de bevolking tegenover de ruilverkavelingsgedachte

Het onderzoek in Zijlroe kan als gevolg van opzet en doel geen inzichten opleveren over de houding van de bevolking tegenover de ruilverkavelingsgedachte. Een dergelijk houdingonderzoek zou een specifieke, sociologische probleemstelling vereisen. Door middel van een aparte enquête zouden een aantal opgestelde hypothesen moeten worden getoetst.

Het spreekt niettemin vanzelf dat tijdens de sociaal-economische enquête, waarvoor 499 grondgebruikers werden bezocht, wel talrijke indrukken zijn opgedaan ten aanzien van de heersende opvattingen over de ruilverkaveling.

Het lijkt ons nuttig deze indrukken hier weer te geven, zonder de pretentie te hebben hiermee een wetenschappelijk, methodologisch zuiver, verslag te geven.

De opvattingen over ruilverkaveling blijken in sterke mate beheerst te worden door hetgeen men over ruilverkaveling gehoord heeft en door wat men ervan gezien heeft. De bewoners van het blok Zijlroe waren wat dit betreft in een "gunstige" situatie, want de in uitvoering zijnde ruilverkaveling Zuidpolder grenst aan Zijlroe.

Het bleek dan ook niet moeilijk een gesprek over ruilverkaveling te voeren. Het begrip leefde en er was belangstelling voor. Dit betekende uiteraard niet dat er geen onmiskenbare misvattingen bestonden. Integendeel, verscheidene malen werden bij navraag naar het oordeel over de ruilverkaveling Zuidpolder opmerkingen gemaakt, die kennelijk berustten op misverstanden. Deze opmerkingen, zowel in gunstige als ongunstige zin, hadden vaak een sterk cliché-karakter. Vermoedelijk schuilen er dan ook onder de heersende meningen tal van stereotyperingen.

Het bleek ook dat bepaalde schijnbaar onbelangrijke voorvallen op de oordeelsvorming van het publiek over de ruilverkaveling van grote invloed zijn. Van grote betekenis is vaak de houding of het optreden van personen die op de een of andere wijze bij de voorbereiding en de uitvoering van de ruilverkaveling betrokken zijn.

Een voorbeeld van het eerste is een enige jaren geleden uitgevoerd grondverbeteringsobject in Grootegast, dat door technische omstandigheden niet goed werd opgeleverd. Dit werkt voor velen als een slecht voorbeeld en een bewijs dat ruilverkaveling ook zal mislukken.

In bijlage II werd reeds vermeld dat de 77 personen, die hun medewerking aan de enquête weigerden, sterke bezwaren tegen de ruilverkaveling koesterden.

De meeste weerstanden tegen de ruilverkaveling bleken

te leven onder de geënquêteerden in het noordelijke deel van het blok. Deze mensen hadden ook vaker een ongunstig oordeel over het werk in de Zuidpolder. Men sprak zich hier overigens wel wat meer uit. Het leek of in Lutjegast-Grootegast wat meer over ruilverkaveling was gesproken en gedacht. De standpunten voor of tegen waren duidelijker.

Uit het feit, dat velen opgegeven hebben dat zij niet afwijzend staan tegenover de ruilverkaveling Zijlroe moet uiteraard niet worden afgeleid, dat het hier allemaal toekomstige voorstemmers betreft. Slechts enkelen hebben zich werkelijk positief voor de ruilverkaveling verklaard en hebben blijk gegeven dat zij zich volledig in het vraagstuk hebben ingeleefd. Van degenen, die te kennen gaven er afwijzend tegenover te staan, mag wel worden aangenomen, dat het werkelijke tegenstanders zijn, die bij een stemming op dit moment zouden tegenstemmen. Bij deze tegenstanders moet ook het grootste deel van degenen, die geweigerd hebben medewerking aan de enquête te verlenen, worden geteld.

Er is gepoogd na te gaan onder welke groepen de voor- en tegenstanders gezocht moeten worden. De geënquêteerden werden daartoe gegroepeerd naar bedrijfsgrootte, eigenaren/pachters, leeftijd, gevolgd onderwijs en lidmaatschap van en deelnemer aan de standsorganisaties. Het bleek niet mogelijk een duidelijk verband tussen de opinies omtrent ruilverkaveling en één dezer groepsonderscheidingen aan te wijzen. Alleen bleek, dat onder de eigenaren wat meer tegenstanders zitten dan onder de pachters en dat degenen, die veel op vergaderingen van standsorganisaties komen, iets minder tegen ruilverkaveling zijn.

Het oordeel over de beide ruilverkavelingen was niet altijd eensluidend. Van degenen, die afwijzend tegenover Zijlroe stonden, oordeelde de helft gunstig over de Zuidpolder, terwijl een derde hierover geen oordeel had. Er waren maar enkelen, die tegenover beide ruilverkavelingen afwijzend stonden.

Van degenen, die ongunstig over de ruilverkaveling Zuidpolder oordeelden, vond vrijwel iedereen deze te duur. Ook werd hierbij soms opgemerkt, dat een ruilverkaveling een aantasting van de eigendomsrechten is.

Degenen, die afwijzend over Zijlroe oordeelden, noemden vooral de kosten als motief. Enigen waren bang dat zij hun bedrijf kwijt zouden raken, terwijl verder nog opgemerkt werd dat de grond niet verbeterd wordt. Een enkele maal werd het motief aangevoerd, dat men niets meer over zijn eigen land heeft te zeggen.

Zij, die een gunstig oordeel over de Zuidpolder uitspraken vonden de verbetering van het land het belangrijkste. Enkelen vonden echter dat de grond niet werd verbeterd of zelfs

slechter werd gemaakt. Men vreest vooral de machinale (her)-ontginning. De verbetering van de wegen en de ontwatering worden veelvuldig genoemd. Enkelen vonden de opzet van het nieuwe wegennet veel te groot (landverlies en kosten!) en waren van mening, dat dit veel eenvoudiger kon.

Bij degenen, die niet afwijzend tegenover de ruilverkaveling Zijlroe stonden, gaven vooral de verbeteringen aan wegen en waterlopen de doorslag. Enigen vonden een nieuwe kavelindeling niet nodig, terwijl anderen dat juist als motief gebruikten om hun standpunt duidelijk te maken. Toch werd ook bij deze groep vaak op de hoge kosten gewezen.

Soms wees men erop dat een ruilverkaveling vooral van belang is voor het volgende geslacht: "Dit geslacht draagt de lasten en het volgende plukt de vruchten van een ruilverkaveling".

Samenvattend kan worden gezegd, dat vooral de hoge kosten als tegenargument van belang zijn, ook bij velen, die overigens niet geheel tegen ruilverkaveling zijn, terwijl betere wegen en betere ontwatering vooral als punten vóór ruilverkaveling worden aangevoerd. In het noordelijke deel van het blok ligt het accent op de verbetering van de waterbeheersing, terwijl in het zuidelijke deel de verbetering van de kavelindeling meer naar voren kwam.

Uit deze uiteenzetting moge blijken dat in het ruilverkavelingsgebied Zijlroe aan voorlichting over ruilverkavelingszaken niet genoeg aandacht kan worden besteed. Op dit gebied wordt gelukkig al zeer veel gedaan.

Het bovenstaande biedt wellicht aanknopingspunten voor de onderwerpen waarop de voorlichting zich zal moeten richten. In het algemeen kan hieraan nog worden toegevoegd: voorlichting over de procedure met alles wat daarmee samenhangt. Van belang is ook dat de ruilverkaveling wordt gezien in het raam van de ontwikkelingsprojecten op ander gebied die in het Zuidelijk Westerkwartier gaande zijn (streekverbetering, industrialisatie, enz.). Een gevaar hierbij is dat de betrokkenen door de vele bomen het bos niet meer zien. Een overdosering aan voorlichtingsorganen en -activiteiten kan de zaak veel kwaad doen. Het is hier niet de plaats verder op de sociaal-psychologische aspecten van het voorlichtingswerk in te gaan. Men mag hopen dat ook bij de voorbereiding van de ruilverkaveling Zijlroe geprofiteerd zal kunnen worden van de vele ervaringen die met agrarisch-sociale voorlichting en andere activiteiten in het Zuidelijk Westerkwartier reeds zijn opgedaan. In het bijzonder zal grote aandacht moeten worden geschonken aan een "ongeforceerde" inschakeling van de bewoners bij het werk. Dit is eenvoudiger gezegd dan in de praktijk uitgevoerd. De moeilijkheid daarbij is dat de formele leiders in de betrokken samenleving meestal reeds zodanig in beslag genomen zijn door hun organisatorische werk, dat zij het vertrouwen van de bevolking niet voldoende meer hebben of zich niet voldoende aan dit nieuwe werk kunnen wijden. Uiteraard een zeer gevoelige kwestie, waarvoor men echter de ogen niet mag sluiten.

LIJST VAN GRAFIEKEN

1. Inwonertal gemeente Grootegast
2. Beroepsbevolking 1899-1956
3. Beroepsbevolking 1956
4. Geregistreeerde mannelijke arbeidsreserve
5. Grondgebruikers
6. Geënquêteerde bedrijven
7. Bedrijfs grootte en sociaal-economische stratificatie
8. Abdicatieleeftijd vorige generatie
9. Onderwijs van bedrijfshoofden
10. Het eerste beroep van de zoons
11. Beroepen van de zoons
12. Onderwijs van de zoons
13. Voortgezet onderwijs van de zoons van 10 tot 15 jaar
- 14A. Ontwikkeling van de bedrijfs grootte structuur
- 14B. Ontwikkeling van de gemiddelde bedrijfs grootte
15. Huidige grootte en begingrootte van de bedrijven
16. Grootte ouderlijk bedrijf en begingrootte huidig bedrijf
17. Eigendom-pachtverhoudingen
18. Cultuurgrond en veebezetting
19. Varianten op het bedrijfstype
20. Bedrijfs grootte en bedrijfstypevarianten
21. Arbeidseffect en bedrijfstypevarianten
22. Arbeidseffect
23. Financiële positie van 163 A- en B-bedrijven
24. Bedrijfsmodellen

LIJST VAN KAARTEN

1. Zuidelijk Westerkwartier
2. Gebiedsbegrenzing
3. Geënquêteerde bedrijven
4. Geboortegemeenten van de mannelijke bedrijfshoofden
5. Geboortegemeenten van de echtgenoten
6. Pendelen door de kinderen
7. Migratie van de zoons
8. Migratie van de gehuwde dochters
9. Oriëntatierichting ten opzichte van de kerk
10. Oriëntatierichting ten opzichte van het kopen van huishoudelijke benodigdheden
11. Contact met buurtgenoten
12. Grootte van de bedrijven
13. Verkaveling van enige bedrijven
14. Elektriciteit en waterleiding